

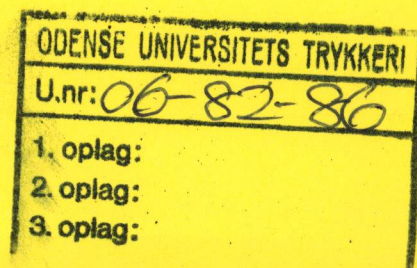
Kontinuitet og bebyggelse

Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977
afholdt af Odense universitet.

udgivet af Henrik Thrane



Odense 1977



Tidligere udkommet i denne serie:

1. Hanne Staff Johansen: De forsvarspolitiske forudsætninger for indstillingen af kampen 9. april 1940.
2. Knud J.V. Jespersen: Hjælpebidrag til arkivbenyttelse. En oversigt.
3. Henrik M. Jansen & Thomas Riis: A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1960-1972.
4. Grethe Venø: Annales-skolens historieteori i relation til den analytiske.
5. E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat.
6. E. Ladewig Petersen: Grundrids af de historiske hjælpevidenskaber I. (Indledning og kronologi).
7. E. Hasselgreen & Knud Hornbech: Økonomiske teorier i det 16. århundrede med henblik på Navarros og Jean Bodins forhold til kvantitetsteorien.
8. Henrik M. Jansen: Arkæologi og Naturvidenskab. Rapport fra byarkæologisk seminar på Odense Universitet.
9. Hans Chr. Johansen: Kilder til dansk befolkningshistorie ca. 1750 - 1914.
10. Claus C. von Barnekow, Ole Louis Frantzen & Kaare E. Janson: Militærhistoriens Hvem forsker Hvad.
11. Finn Stendal Pedersen: Den økonomiske struktur i 1700-tallets landbrugssektor.
12. Jørn Aarup Kristensen og Erik Lund: Får vi ordentlig besked? Radioavis, TV-avis og regionalradio i kikkerten.
13. Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af Chr. V's matrikulering.
14. Søren Mørch: Dansk historievidenskabs krise. En undersøgelse af dansk historievidenskabs tradition.
15. Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af landbrugets økonomiske kår i 1700-tallet.
16. Kirsten Helle Pedersen og Finn Erik Steffensen: De romerske kristenforfølgelser. En udvalgt og kommenteret bibliografi.

17. Henrik Thrane: Bebyggelsesarkæologi.
Beretning fra et symposium d. 7.-8. nov.
1975 afholdt af Odense Universitet.
18. Hans Chr. Johansen: Videregående statistik for historikere.
19. Karl-Erik Frandsen: Harndrup og Skårup.
Retrospektiv analyse af den agrare struktur i fynske landsbyer i det 17. århundrede.
20. Søren Mørch: Tekster fra Ørbæk mejeris arkiv.
21. Henrik M. Jansen: A Select Bibliography of Danish Works on
the History of Towns Published 1960-1976.

Indholdsfortegnelse:

Deltagerliste	s. 2
Forord	s. 3
Søren H. Andersen, Kontinuitet/diskontinuitet på den individuelle boplads og i regionen; belyst ved et konkret arkæologisk materiale.	s. 4
Kristian Kristiansen, Fra bronze- til jernalder: evolution eller devolution?	s. 5-17
David Liversage, Landbrugsrevolutionen i det 1. årtusinde e. Kr. f.	s.18-28
C.J. Becker, Problemer om bosættelsen i dansk jernalder. Hvad kan gravfundene sige om de aktuelle problemer?	s.29-38
Steen Hvass, Jernalderlandsbyens udvikling i Hodde og Vorbasse.	s.39-48
Helge Nielsen, En undersøgelse af jernalderfundenes udbredelse i Præstø amt.	s.49-54
Ole Harck, Undersøgelser af bosætningskontinuitet fra romer-tid til tidlig middelalder belyst ved eksempler fra Nedresaksen og Mellemslesvig (Sild).	s.55-65
Erland Porsmose Christensen, Den stationære landsbys opståen. Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder.	s.66-75
Torben Grøngaard Jeppesen, Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode.	s.76-87
Diskussion af de to foregående indlæg.	s.88-89
Bent Jørgensen, Stednavne og bebyggelsesarkæologi. Nogle efterræsonneringer.	s.90-93
Leif Christian Nielsen, Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest og sydjysk vikingetid i forhold til det øvrige gammeldanske område - Bornholm og Vestfold.	s.94-102
Svend Gissel, Tradition og traditionsbrud i danske middelalderlandsbyer.	s.103-111
Viggo Hansen, Kontinuitet i den sociale og økonomiske lagdeling i vore gamle købstæder.	s.112-116
Henrik Thrane, Afsluttende bemærkninger.	s.117-122
Ny bebyggelseshistorisk litteratur	s.123

Deltagerliste.

Lektor, mag.art. Søren H. Andersen, Århus universitet
Professor, dr.phil., C.J. Becker, Københavns universitet
Stud.lic., cand.phil. Erland Porsmose Christensen, Odense universitet
Professor, dr.phil. Viggo Hansen, Københavns universitet
Dr. Ole Harck, Kiel universitet
Stud.mag. Lotte Hedeager, Københavns universitet
Mag.art. Sten Hvass, Københavns universitet
Stud.lic., cand.mag. Torben Grøngaard Jeppesen, Odense universitet
Dr.phil. Bent Jørgensen, Københavns universitet
Kandidatstipendiat, mag.art. Kristian Kristiansen, Århus universitet
Museumsinspektør David Liversage, Ph.D, Nationalmuseet
Museumsassistent Claus Madsen, Fyns Stiftsmuseum
Museumsinspektør, mag.art. Helge Nielsen, Køge Museum
Stud.mag. Leif Chr. Nielsen, Københavns universitet
Museumsassistent Eigil Nikolajsen, Fyns Stiftsmuseum
Lektor, dr.phil. Henrik Thrane, Odense universitet

Forord

Det andet symposium for bebyggelseshistoriske problemer afholdtes på Odense adelige Jomfrukloster i dagene 12-14. maj 1977. Erfaringerne fra det første symposium viste, at diskussioner mellem historikere og arkæologer kunne gavne begge parter, men at en bredere diskussionsform ville være en fordel. Det var derfor glædeligt at to nye discipliner - stednavneforskning og kulturgeografi - kunne repræsenteres denne gang. Flere var inviteret, ligesom kolleger fra Sverige og Tyskland. Selvom de fleste måtte melde forfald, kunne en repræsentant for de storstilede bebyggelsesundersøgelser syd for grænsen heldigvis komme til stede.

Selvom vi ikke kunne præsentere nyt fra Sydvestfynsundersøgelserne, da materialet fra vinterens undersøgelser ikke kunne bearbejdes inden symposiet, var der væsentligt nyt fra en anden fynsk bebyggelseshistorisk undersøgelse - landsbyens opståen og udvikling. Derfor mente vi, at det måtte være på sin plads med en ny udveksling af erfaringer fra de forskellige beslægtede udgravninger og andre undersøgelser, som har fundet sted i de sidste par år. Ligesom ved det første symposium blev der fremlagt en blanding af rapporter om undersøgelser og af mere eller mindre luftige hypoteser og forklaringsforsøg. Jeg synes det er væsentligt at understrege, at fremlægningsen af hypoteser til kritik og forbedringer bør ses som et væsentligt led i disse symposier.

Resultaterne kan læserne selv bedømme. For et lille fag ved et ungt universitet er samarbejde med et bredt udsnit af de forskere, der arbejder med beslægtede problemer uundværligt. Alene heri ligger efter min mening disse symposiers berettigelse.

På grund af deltagerantallet måtte symposiets varighed forlænges. En aftenekskursion til undersøgelsesområdet mellem Åsum og Kølstrup var indlagt for at det hele ikke skulle blive for abstrakt. Universitetet takkes for forskellig bistand i denne forbindelse, og Institut for Historie for optagelsen af også denne beretning i instituttets skriftserie.

Juni 1977

Henrik Thrane

Kontinuitet/diskontinuitet på den individuelle boplads og i regionen; belyst ved et konkret arkæologisk materiale.

Af Søren H. Andersen.

Forfatteren har desværre ikke ønsket sit indlæg gengivet her. Hans udgangspunkt var undersøgelserne i Norsminde fjord (se hans indlæg på symposiet fra 1975 (Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab no. 17)). De benyttede eksempler var hentet på stenalderbopladserne. Forf. fremhævede det fænomen, at de samme steder blev bebygget gang på gang og ville heri se en topografisk kontinuitet, også selv om den kronologiske afstand mellem de enkelte bebyggelser på samme sted var stor.

Diskussion:

Becker: Angående problemerne vedrørende definition af kontinuitet mente Becker, at der burde skelnes mellem forskellige slags kontinuitet: 1) bopladskontinuitet (pladskontinuitet), 2) bopladsområdekontinuitet og 3) befolkningskontinuitet (kontinuitet i egnsområde). Becker fremhævede endvidere muligheden af en diskontinuitet i et bopladsområde, f.eks. fremkommet ved en koncentration af bebyggelsen, men hvor ressourceområdet stadig udnyttedes.

Harck: Anførte, at man kunne benytte gravpladserne til at vise bopætningskontinuitet, for så vidt der var mulighed for at opdele en kirkegård horisontalstratigrafisk. Harck påpegede endvidere, at der skulle være mulighed for ved studium af udviklingen i havets saltkoncentration indirekte igennem skallerne at påvise kontinuitet i skaldyngerne.

Andersen: Svarede at sådanne undersøgelser var igang.

Thrane: Mente ikke, at "topografisk kontinuitet" var noget heldigt begreb. Gentagen udnyttelse af et område burde snarere opfattes som en form for erhvervskontinuitet.

Andersen: Var villig til at opgive begrebet, men påpegede manglen af et dækkende ord for den gentagne opsøgning af en snævert afgrænset lokalitet.

Becker: Anførte, at stratigrafien var farlig at bruge til at vise bopladskontinuitet; oldsagsmaterialet kunne vise lange afbrydelser, som ikke kunne aflæses i lagene.

Fra Bronze- til jernalder: evolution eller devolution?

Af Kristian Kristiansen (1)

To faktorer medførte gradvise forandringer af den økologiske og økonomiske balance i løbet af bronzealderen. Den ene er de økologiske begrænsninger som især karakteriserer de lette jorder i zone 3 og 5. Den anden er den sammentrækning af bebyggelsen til større sammenhængende enheder som karakteriserer den yngre bronzealders bebyggelse i alle zoner, og som var blevet indledt i periode III i zone 4. (fig. 2-3). De økologiske begrænsninger i zone 3 og 5 førte allerede ved overgangen til yngre bronzealder til en reduktion af bebyggelsen på hedesletterne. Sammentrækningen af bebyggelsen måtte imidlertid også på langt sigt resultere i en økologisk degradering - først på den dårligere jord, siden på den bedre - da det betød større befolkningspres på færre ressourcer. Denne udvikling var derfor ikke hensigtsmæssig, hverken økonomisk eller økologisk set. Kan den imidlertid opfattes som hensigtsmæssig udfra andre kriterier? Hvis vi tolker den som et resultat af konflikter. En bebyggelsescentralisering skabte afstand mellem bebyggelsesenhederne, og sikkerhed indenfor disse. Man styrkede de nære relationer og svækkede de fjernere. Hermed lagdes imidlertid også grunden til en ændring af den sociale og politiske organisation på længere sigt. En vis politisk centralisering må således have været et umiddelbart resultat (2). Der kan have været flere årsager til denne udvikling. I økologisk degraderede områder kan den være udløst af stigende stridigheder over den gode jord, men stridigheder i forbindelse med fordelingen af bronze er en mere nærliggende mulighed, specielt hvis der skete en reduktion af bronzeforsyningerne. Og netop i slutningen af periode III reduceredes bronzetilførslerne fra Mellemeuropa mærkbart, og de forblev på et lavere niveau i det meste af yngre bronzealder (Kristiansen 1977).

Mod bronzealderens slutning var der således sket en række politiske og økologiske forandringer. Den hårdere udnyttelse af vegetationen havde sandsynligvis øget overdrevenes udstrækning betydeligt i alle bebyggede områder. Dette sænkede foderkapaciteten, specielt af vinterfoder. Jordbundsforringelsen sætter nu ind for alvor. Ved fortsat græsning dannes lyng på de lette jorder, hvorimod bøgeskov indvandrer på de gode overdrevsjorder i forbindelse med vekselvis græsning og brak. Det skyldes dyrenes selektion: de efterlader bøg og birk (Jacobsen 1973, 367). Og bøgen indvandrer netop i yngre bronzealder

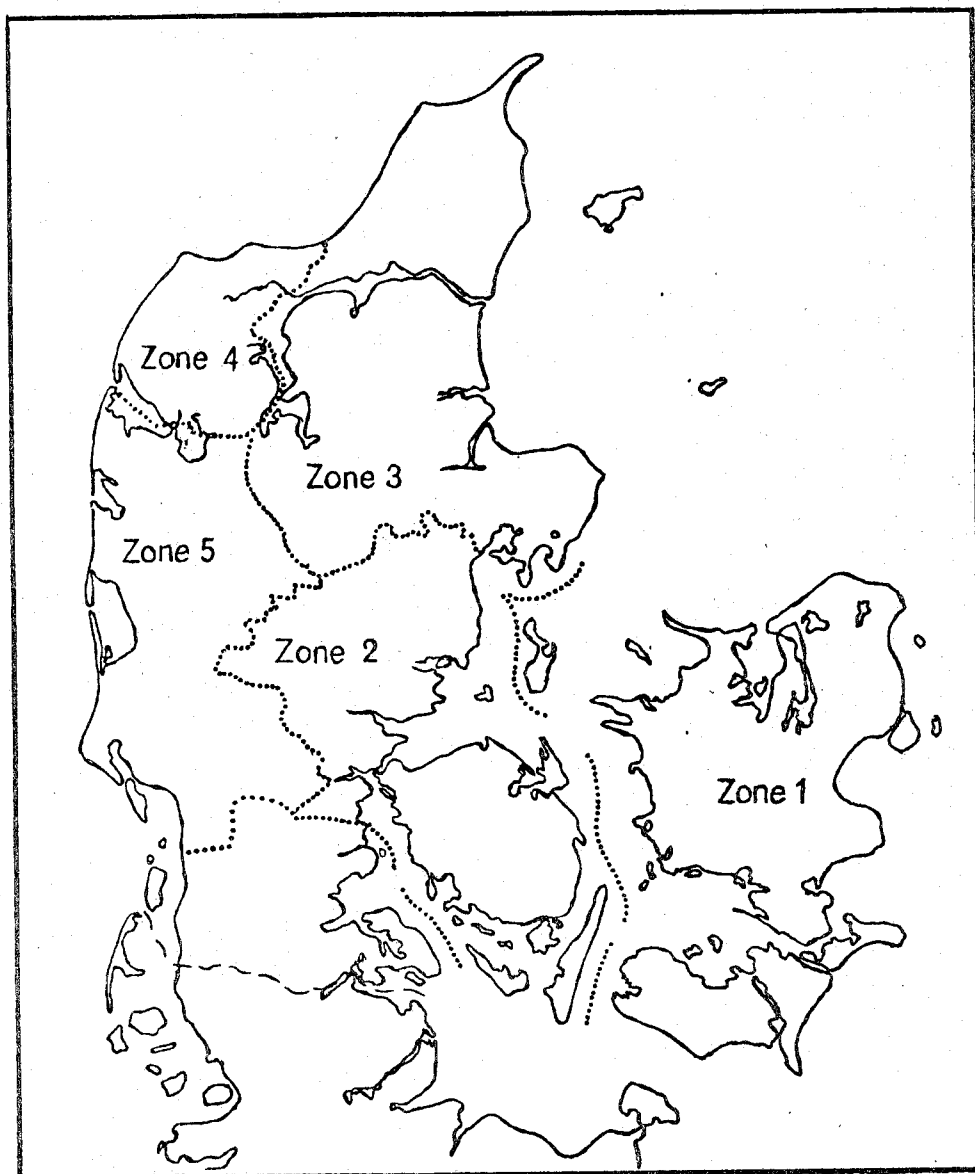


Fig. 1. Zoneinddelingen.

(Iversen 1973, 108). Men kan gendanne produktiviteten på to måder: ved hjælp af trævækst - en langvarig proces - eller ved gødning af jorden og regulering af græsningen. En sådan regulering kræver indhegning, f.eks. i form af agersystemer. Regulering af græsningen og tilførsel af gødning opnås ved at sætte dyrene på stald. Som vinterfoder må nu i højere grad træde hø og halm - høslæt og korndyrkning intensiveres. Alle disse træk karakteriserer begyndelsen af jernalderen, og de kan i det store hele forklares som en nødvendig følge af en indre udvikling grundlagt i yngre bronzealder (3). Der sker imidlertid også markante forandringer i bebyggelsesmønstret ved overgangen til førromersk jernalder, som ikke kan forklares tilfredsstillende før vi har beskrevet en række ydre forandringer - klimaforværringen og sammenbruddet i bronzetilførslerne, der efterfølges af

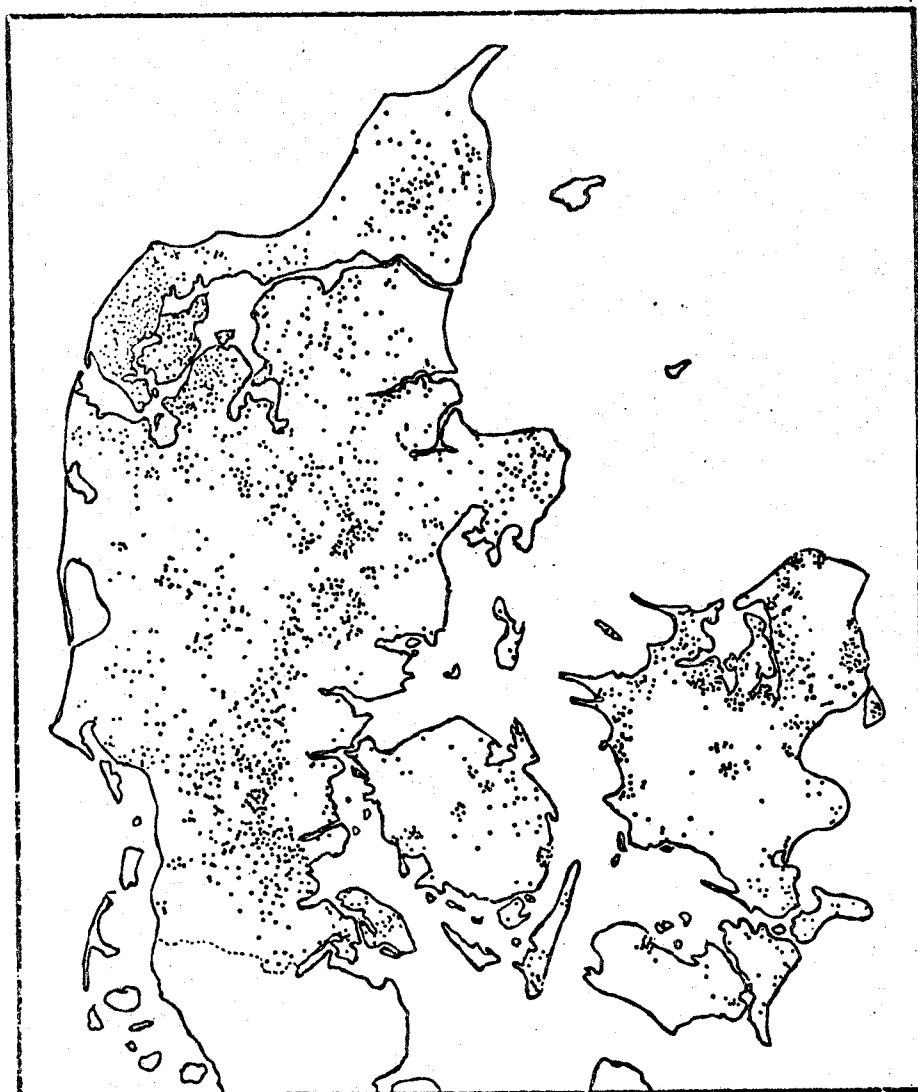


Fig. 2. Den ældre bronzealders gravfund i Danmark.
Sammentegnet efter Broholm 1944, fig. 81 og 82.

Omkring 600 f.Kr., snarere senere end før, sætter en klimaforværring ind, den såkaldte RY III (Iversen 1973, 105 f.). Somrene blev køligere og vejret fugtigere, hvilket resulterede i en kraftig vækst i mosernes tørvedannelse, ligesom de fugtige arealers omfang øgedes. Vi ved nu at klimaforandringer er et cyklisk fænomen med et interval på 260 år (Aaby 1974 og 1976). At den senbronzalderlige klimaforværring skulle få langt alvorligere følger end tidligere klimaforandringer kan derfor skyldes at bronzealderssamfundets reproduktionsevne havde nået den grænse hvor selv meget små forandringer kan blive skæbnesvangre. Og her var overdrevenes store udbredelse i forbindelse med løstgående husdyr antagelig den kritiske faktor. Samtidig må det dog tilføjes at temperaturfaldet ved overgangen til jernalderen var langt voldsommere end ved tidligere klimaforandringer (Lange 1971 fig. 6-7 med henv.). Gennemsnitstemperaturen var igennem hele førromersk jernalder lavere end i dag, mens den igennem hele bronze-

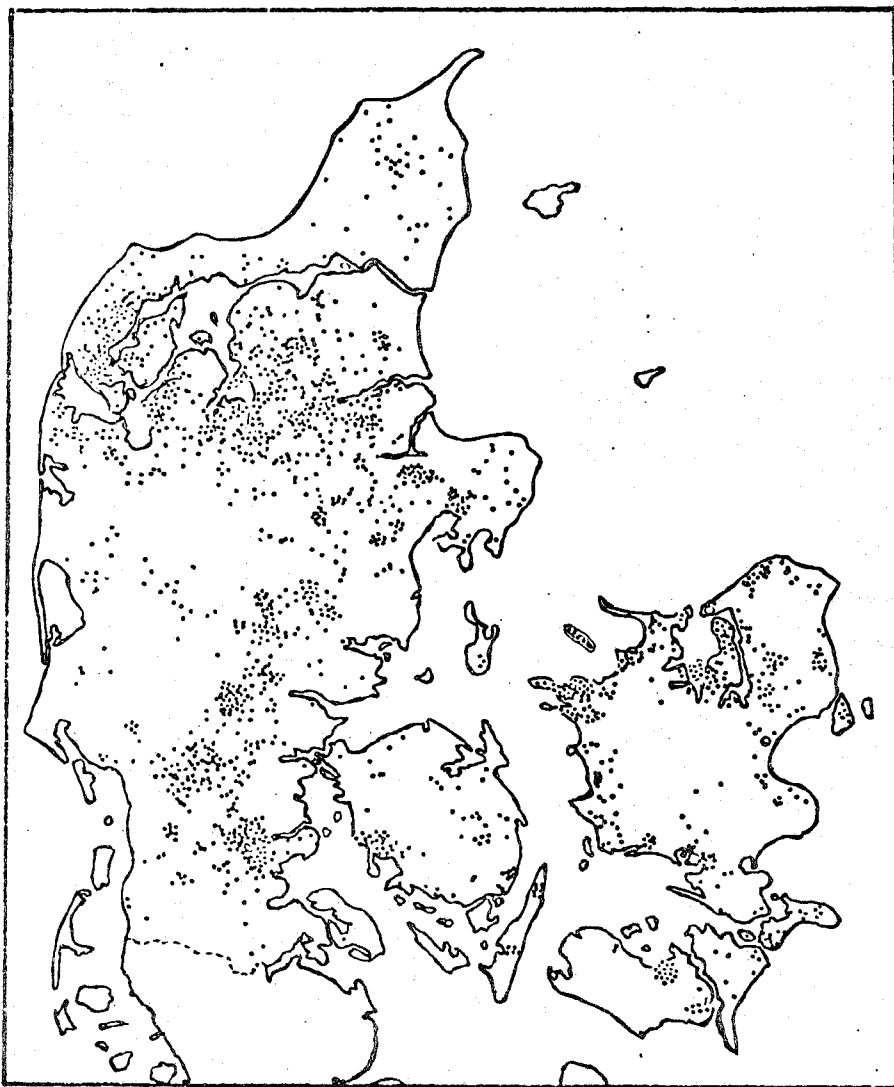


Fig. 3. Den yngre bronzealders gravfund i Danmark. Sammentegnet efter Broholm 1949, fig. 106, 108 og 110.

alderen havde været højere. I resten af jernalderen ligger den igen højere, bortset fra et fald omkring 4-500 e. Kr., hvor der tillige sker en række landbrugsøkonomiske forandringer (Lange 1971, 45 ff.). Den samlede effekt af disse klimaforandringer for bronzealderens økonomi er vanskelig at vurdere. På kort sigt kan det fugtigere klima have betydet en midlertidig højere produktivitet på græsgangene. Men på længere sigt øgede det jordbundsforringelsen gennem mineral- og kalkudvaskning, især på bronzealderens foretrukne lette jordbundstype. Kombinationen af åbne overdrev på let jord og et mere fugtigt klima medførte derfor antagelig at der mod bronzealderens slutning indtrådte en gradvis produktionsnedgang på græsgangene. På dette tids-

punkt, mellem 550 og 500, ophørte bronzeforsyningerne fra Mellem-europa næsten helt. Spørgsmålet er hvorfor?

I den sene bronzealder og den tidlige jernalder oplevede Middelhavsområdet en økonomisk opblomstring, stimuleret af den græske ekspansion. Dette førte til en intensivering af handelsforbindelserne med Mellemeuropa, hvilket i slutningen af Hallstatt og begyndelsen af La Tène var grundlaget for dannelsen af en række skiftende fyrstesæder. Handelsforbindelserne med det nordlige Europa mistede nu deres økonomiske betydning og ophørte efterhånden (Jensen 1965). Da denne udvikling imidlertid falder sammen med den senbronzealderlige økonomiske krise i Nordeuropa, er det vanskeligt at adskille årsager og virkninger. På omtrent samme tid introduceredes jerntechnologien fra Mellemeuropa. Det bør imidlertid bemærkes at jernet havde været i anvendelse igennem det meste af yngre bronzealder umiddelbart syd for den nordiske kulturkreds (Horst 1971, abb. 5). Det må derfor have været kendt i Norden. At det ikke nåede dertil før godt et par århundreder senere er et interessant fænomen som formodentlig afspejler væsentlige træk i bronzens funktion indenfor den nordiske kulturkreds. Jernet kan dog også være holdt tilbage fra videre udveksling, da det endnu var et relativt sjældent metal. Det er imidlertid påfaldende, at først da bronzeforsyningerne ophører, introduceres jerntechnologien i Skandinavien, Inden vi diskuterer hvilke konsekvenser det fik vil vi kort rekapitulere.

Vi har nu fulgt den økonomiske udvikling igennem bronzealderen og set hvordan den dominerende erhvervsform gradvist forringede sit eget reproduktionsgrundlag gennem en omformning af vegetationen fra lysåben skov til overdrev. Bebyggelsens fortsatte stabilitet, på trods af gode ekspansionsmuligheder, må ses i sammenhæng med erhvervsformens tilpasning til en bestemt økologi. Efterhånden som vegetationen forandredes blev også modsætningerne til den omgivende skov større. Manglen på effektive arbejdsøkser i yngre bronzealder er således et træk der harmonerer godt med teorien om en stabil, åben vegetation. Da klimaforværringens følger efterhånden begyndte at gøre sig gældende, blev det vanskeligere at reproducere samfundet indenfor de givne økologiske rammer med den traditionelle erhvervsform. Og da bronzeforsyningerne efterhånden ophørte, bortfaldt endvidere et vigtigt grundlag for den sociale og politiske reproduktion, der var knyttet til udvekslingen af bronze og til dens funktion som prestigeindikator (Rendsborg 1974). Jerntechnologiens indførelse må ses i sammenhæng hermed. Med den skabtes endvidere basis for en mere ef-

fektiv landbrugsteknologi, og da råmaterialerne fandtes lokalt, mest rigeligt i Jylland (Hingst 1953 og 1964, 222 f., abb. 43-44;), var man uafhængig af tilførsler udefra. Kombinationen af en tiltagende økologisk/økonomisk krise og den nye teknologi skabte således basis for den bebyggelsesekspansion vi kan iagttage igennem førromersk jernalder. I Jylland er den især rettet mod de skovklædte østjydske lerjorder (Becker 1961, Pl. 123-126), men også tidligere forladte områder i zone 3 og 5 blev nykoloniseret, skønt de var omdannet til hede (Müller-Wille 1965, fig. 27). Det afspejler bebyggelsesekspansionens og befolkningspressets omfang i Jylland, ligesom også den systematiske indsamling og anvendelse af ukrudtsfrø i madlavningen (Helbæk 1951 og 1958). I Østjylland grundlagdes en varig bebyggelse (4), mens der i zone 3 og 5 var tale om en mere kortvarig frist (Glob 1951). Kimrernes og teotonernes udvandring fra dele af dette område var en forudsigelig konsekvens af den økologiske krise som allerede blev grundlagt i ældre bronzealder (5). Også på Fyn ekspanderede bebyggelsen (Albrechtsen 1970), mens vi helt mangler arkæologiske vidnesbyrd fra Sjælland. I pollendiagrammerne afspejles dette forløb i form af et meget omfattende landnam (Kristiansen 1978, fig 11), der betyder at det åbne land bliver den dominerende landskabsform. I den gamle bebyggelse antager vegetationsændringerne dog et mere moderat forløb der tyder på en gradvis intensivering af landbruget. Agerbrugets stigende betydning kan aflæses i kornpollenes første svage stigning. På de mange forladte overdrev bredte bøgen sig, den havde jo allerede fået fodfæste i yngre bronzealder, mens heden bredte sig i zone 3 og 5. Sand- og muldflugt bliver nu et alvorligt problem på de lettere jorder (Bahnson 1972). Også på Sjælland viser pollendiagrammerne at der fandt et voldsomt landnam sted. Det må betones at det her fremlagte udviklingsforløb blot er en retningssigende skitse. Det er endnu ikke muligt nærmere at bestemme årsags-virkningsforholdet mellem klimaforandringens økologiske følger, bronzetilførslernes ophør, jernteknologiens indførelse og de bebyggelsesmæssige og erhvervsøkonomiske forandringer ved overgangen fra bronze- til jernalder. Det er ligeledes et spørgsmål om landnammet i den tidlige jernalder skete så pludseligt som pollendiagrammerne antyder. Der er en modsætning mellem det åbne landskab som indiceres af vegetationen under gravhøjene i ældre bronzealder, af ukrudtsindsamling fra åbne brakmarker i yngre bronzealder (Helbæk 1951, note 22), og skovens vedholdenhed ifølge pollendiagrammerne, hvor der først sker en markant reduktion ved zoneovergangen VIII-IX, bronze -

jernalder. Denne modsætning styrker en mistanke om, at en del af disse forandringer i virkeligheden fandt sted i løbet af bronzealderen, hvor det imidlertid ikke har kunnet eftervises bl.a. p.gr. a. det tørre klima. Først med det fugtige klima aflejres tilstrækkelige mængder pollen, ligesom den hurtige tørvevækst forsegledede dem i gode lagserier. Da der imidlertid fra arkæologisk side kan peges på en bebyggelsesekspansion må landnammet i førromersk jernalder accepteres. Men det må samtidig fastholdes som sandsynligt, at et åbent landskab allerede blev grundlagt i de bebyggede områder i bronzealderen, senest. Det indicerer både arkæologiske og botaniske vidnesbyrd (6). En afklaring af disse problemer kan ske ved at kombinere pollenanalyser fra gravhøje med tilsvarende analyser fra nærliggende mosehuller. Generelt må det dog fremhæves, at en tilfredsstillende klarlæggelse af kulturudviklingen ved overgangen fra bronze- til jernalder kun kan ske gennem forenede arkæologiske og naturvidenskabelige anstrengelser. At det kun er forsøgt i ringe omfang skyldes, at der fra arkæologisk side ikke siden Gudmund Hatt har været formuleret problemstillinger der inddrog økologiske og økonomiske forhold, ligesom pollenanalytikerne ensidigt har interesseret sig for den ældste vegetationsudvikling, især forandringerne i forbindelse med det ældste landbrug.

Hvis det skal afgøres om ændringerne ved overgangen til jernalderen er udtryk for evolution eller devolution må også sociale og politiske forhold inddrages i diskussionen. Som tidligere nævnt ophører bronzens funktion som prestigeindikator i gravene, ligesom ofringer af statussymboler erstattes af enkle madofre i lerkar (Becker 1971, fig. 1-2/. Meget tyder på at bronzealderens politiske overbygning smuldrede. Tilbage blev den lokale organisation. Her skete der til gengæld en organisatorisk stramning med dannelsen af landsbyer. Denne stramning på lokalplanet må ses både i sammenhæng med bebyggelsesekspansionen (landnammet) og omlægningen af landbruget - begge dele krævede organisation og koordinering. Inddelingen af jorden i parceller medførte at ejendomsforholdet til jorden nu blev fikseret (Hatt 1939 og 1955). Græsnings-, dyrknings- og brakperioder kunne reguleres på fælles basis, men udbyttet og antallet af husdyr begrænsedes af den enkelte families jordtilliggende, samt af retten til at udnytte udmark (skov og overdrev/hede). Ejendomsretten til jord betegner et helt afgørende vendepunkt i den forhistoriske samfundsudvikling. Når jord kan ejes og arves får det samme status som andre varer: det kan overføres, udveksles og akkumuleres. Hermed er

der skabt en ny udbytningsmekanisme og et helt nyt grundlag for økonomisk og politisk kontrol. Det er imidlertid en langvarig proces. Gamle principper for jordens udnyttelse og fordeling levede antagelig videre under den nye organisation - kun gradvist realiseredes de ny muligheder for tilsidst at blive dominerende. For at forstå det må vi først se på hvorledes ejendomsretten blev administreret. Arkæologisk kan der konstateres betydelige forskelle i parcelstørrelser, ligesom der fandt opdelinger af parceller til flere mindre parceller sted (Müller-Wille 1965, 40-56). Hvis vi antager at disse forhold ikke var landbrugsteknisk betinget, så betyder opdelingerne, at ejendomsretten og arveretten var knyttet til familien, og ikke, som senere i vikingetiden, til ældste søn. Men de store forskelle i parcelstørrelser viser også at jorden var ulige fordelt og at der antagelig var mulighed for at erhverve andres jord. Fra slutningen af førromersk jernalder (1. århundrede f. Kr.) kan det således i flere landsbyer konstateres at en enkelt storgård vokser på bekostning af de øvrige gårde (Haarnagel 1961 og 1963; Hvass 1975). Forskellene kommer bl.a. til udtryk i antallet af stk. kvæg hver gård havde på stald. Denne begyndende differentiering viser sig også i gravfundene, hvor der på samme tid optræder en gruppe rige våbengrave (Nielsen 1975). Og endelig i romersk jernalder (0-400 e. Kr.) møder vi etableret fyrstegravsmiljø, både i de arkæologiske kilder (Eggers 1949) og i de skriftlige kilder (Thompson 1965, 29 ff.). Skønt arve- og ejendomsretten til jord i den førromerske jernalder antagelig kanaliseredes igennem slægten, så var der skabt et nyt instrument for økonomisk kontrol der efterhånden reduceredes og til slut eliminerede slægtens kombinerede økonomiske og politiske betydning. Jernalderens stigende sociale differentiering og øgede politiske organisation skete således i takt med udviklingen af en ny økonomisk basis der fortrængte bronzealderens slægtskabsorganiserede samfund. Det er resterne heraf vi møder i Cæsars beskrivelse af den sociale organisation hos de germanere han kom i berøring med, hvor familieråd hvert år tildelte de enkelte familier jord til dyrkning og regulerede udnyttelsen på fælles basis (Thompson 1965, 8 ff.). De processer der karakteriserede den sene bronzealder lagde således grunden til stammesamfundets opløsning (det familieorganiserede samfunds opløsning). Den førromerske jernalder repræsenterer første fase af denne omstrukturering, der både var social, økonomisk og teknologisk. Forandringerne var som nævnt et resultat af en kombineret økologisk og økonomisk krise. Mens Syd- og mellemeuropa udviklede sig, økonomisk og politisk, gled

Nordeuropa ind i en lavkonjunktur der kun kan karakteriseres som en form for devolution. Samtidig fandt der imidlertid en voldsom bebyggelsesekspansion sted, og med den konsolidering der satte ind i slutningen af førromersk jernalder begyndte den ny struktur at realisere sit evolutionære potentiel. Men det er en anden historie.

Noter:

1. De følgende sider udgør det afsluttende kapitel i foredraget, som vil blive publiceret i sin helhed i det første nummer af Fortid og Nutid 1978.
2. Bronzealderens politiske organisation er i det store hele ukendt. Klavs Randsborgs analyser af socialstrukturen giver indblik i institutionaliserede velstandsforskelle og deres sammenhæng med demografiske og økologiske forhold (Randsborg 1974). De fortæller imidlertid intet om de politiske enheders størrelse, graden af politisk kontrol etc. Hertil kræves helt andre metoder (jvf. Hedeager 1978). Foreløbige analyser tyder på at de politiske enheder var meget små og uden absolut kontrol. Men de var nært forbundne gennem udveksling af bl.a. bronze. Med udtrykket politisk centralisering menes der således ikke at der opstod kontrol over større områder. Vi må snarere forestille os en form for øget integration af flere mindre lokale bebyggelsesenheder.
3. Opdelingen af jorden i parceller må også ses i sammenhæng med et tiltagende befolkningspres. Når man bor så tæt at en gradvis flytning af dyrknings- og græsningsarealerne efterhånden som jorden udpines ikke længere kan praktiseres må der nødvendigvis ske en omlægning af erhvervsformen og en fordeling af jorden. Det betyder endvidere at der opstår et ejendomsforhold til jorden. Agersystemerne er således et kombineret resultat af demografiske og økologiske faktorer.
4. Lotte Hedeager har venligst stillet sine kort over de jyske romertidsgraves udbredelse til min disposition. De er udarbejdet på grundlag af en totalregistrering af det jyske materiale og er således væsentlig mere udførlige end tidligere publicerede kort.
5. I flere vest- og midtjyske pollendiagrammer kan der efter den førromerske rydningsfase, og inden RY II, konstateres en kortvarig regression i frekvensen for kulturpollen. Således ved Vebbestrup i Himmerland (Jessen 1945) og ved flere af de nordvestjyske lokaliteter (Jonassen 1950, Pl. VII, 6; Pl. VIII, 2, 16 og 16).

6. Hollandske undersøgelser af vegetationen under gravhøje viser jævnt tiltagende hededannelse fra enkeltgravskultur til ældre jernalder (Müller-Wille 1965, Tabelle 18). Nye C14 daterede danske pollendiagrammer giver et mere nuanceret og korrigeret billede af vegetationsudviklingen, der stemmer bedre overens med gravhøjenes vidnesbyrd. Dette gælder også svenske undersøgelser; se Berglund 1969 med henvisninger). Disse nye undersøgelser er først blevet publiceret efter manuskriptets færdiggørelse, og er ikke medtaget i litt. listen.

Diskussion:

Hansen: Pegede på, at undersøgelsen byggede på to geografiske variabler, jordbonitet, der var hentet fra Trap 4. udg., og sognearealet. Foruden de geografiske betingelser er boniteten også afhængig af dyrkningsintensiteten, hvorfor bronzealderens bonitetsforhold må være ændret betydeligt siden. Burde i stedet for have anvendt 1682-markbøgerne, der omfatter den dyrkede jord og græsning - altså sognets potentiale.

Kristiansen: Var opmærksom på problemet, men kunne af tidsmæssige grunde ikke overkomme en sammenligning.

Kristiansen: Var helt klar over repræsentativitetsspørgsmålet og anførte at der lå en upubliceret artikel klar over emnet. Endvidere fremførte Kristiansen, at zoneinddelingen var kunstig og måske ville blive ændret.

Becker: Udtrykte mistillid til den såkaldte ny arkæologiske opstilling af modeller, fordi disse meget ofte bygger på mangelfuldt materiale. Becker anførte 1) at der ikke findes anvendelige pollenanalyser for perioden - og derfor ikke mulighed for sikre slutninger om erhvervsgeografien. I dag findes meget få pålidelige diagrammer, som virkelig afspejler overgangen mellem zone VIII og IX. (Fejlkilde er forhistorisk tørvegravning); 2) at der lå en fare i at bruge det eksisterende fundmateriale til befolkningstæthedsundersøgelser. Det eksisterende fundmateriale er for utilstrækkeligt til sådanne undersøgelser; 3) at zoneinddelingen er så grov, at den er helt misvisende. Zone 2,3 og 5 indeholder således alle variationer fra frugtbar lerjord over til hedesand; 4) at den såkaldte klimaforværring er en klimaændring, der betød væsentlige forbedringer i zone 5, hvil-

ket afspejlede sig i omfattende bosættelse i den tidlige jernalder. Becker spurgte endvidere, hvorfor der ikke var taget hensyn til Bornholm, hvor der kan påvises en stærk ekspansion fra æ.br. til y.br. Kristiansen: Fremførte at man i højere grad burde anvende det allerede eksisterende materiale fremfor at grave nyt.

Til Beckers punkter svarede Kristiansen følgende: 1) at han var klar over begrænsningerne i pollenanalyserne, men at man dog kunne drage nogle konklusioner på dem. Kristiansen ønskede i øvrigt ved brugen af pollendiagrammerne at provokere pollenanalytikerne til fremlæggelse af bedre materiale. 2) og 3) at repræsentativiteten er et meget alvorligt problem og at der vil være mange lokale områder, hvor konklusionerne ikke holder, men der var her tale om regioner. 4) at klimaforværringen omkring år 600 f. Kr. f. netop fik store konsekvenser fordi samfundet i forvejen var nået et eksistensminimum. Omslaget bevirkede en udvaskning af de lette jorder.

Andersen og Thrane: Tilsluttede sig kritikken af zoneinddelingen, både hvad angik zonernes størrelse og disses geografisk/geologiske afgrænsning.

Thrane: Spurgte hvorfor per. V og VI var slået sammen, og mente ikke at Broholms lister er tilstrækkeligt grundlag.

Kristiansen: Forklare, at per V og VI var slået sammen for at opnå samme antal grave som for de øvrige perioder. Tillige er Broholms dateringer af de 2 perioder ikke sikre.

Litteratur:

- Aaby, B., 1974, Cykliske klimavariationer de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressionsfaser. DGU's årbog, København.
- " , 1976, Cyclic climatic variations in climate over the past 5.500 yr reflected in raised bogs. Nature, Vol. 263, No. 5575.
- Albrechtsen, A., 1970, Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. Kuml. Århus.
- Bahnson, H., 1972, Spor af muldflugt i keltisk jernalder påvist i højmoseprofiler. DGU's årbog, København.
- Becker, C.J., 1961, Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland. Nationalmuseets Skrifter. Større Beretninger VI. København.
- " , 1971, Mosepotter fra Danmarks jernalder. Problemer omkring mosefundne lerkar og deres tolkning. Arbøger for nordisk oldkyndighed og historie. København.
- Berglund, B., 1969, Vegetation and Human Influence in South Scandinavia during Prehistoric Time. Oikos Supplementum 12. Copenhagen.
- Broholm, H.C., 1944, Danmarks Bronzealder, Bind 2., København.
- " , 1949, Danmarks Bronzealder, Bind 4., København.
- Haarnagel, V., 1961, Zur Grabung auf Feddersen Wierde 1955-59. Germania 39. Berlin.
- " , 1963, Die Ergebnisse der Grabung Feddersen Wierde im Jahre 1961. Germania 41. Berlin.
- Hett, G., 1939, The Ownership of Cultivated Land. Det Kgl. Videnskabsernes Selsk. Hist. Fil. Medd. XXVI København.
- " , 1955, Das Eigentumsrecht am gebauten Grund und Boden. Zeitschrift für Agrarsoziologie 3.
- Hedeager, L., 1978, Bebyggelse, socialstruktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid. Fortid og nutid.
- Helbæk, H., 1951, Ukrudtsfrø som næringsmiddel i førromersk jernalder. Kuml. Århus.
- " , 1958, Grauballemandens sidste måltid. Kuml. Århus.
- Hingst, H., 1953, Die vorgeschichtliche Eisengewinnung in Schleswig-Holstein. Offa 11. Neumünster.
- " , 1964, Urgeschichte Schleswig-Holsteins 2. Neumünster.
- Horst, F., 1971, Hallstattimporte und -einflüsse im Elb-Havel Gebiet. Zeitschrift für Archaeologie 5. Berlin.

- Hvass, S., 1975, Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. *Acta Archaeologica* 46.
- Iversen, J., 1973, The Development of Denmarks Nature since the Last Glacial. Geol. Survey of Denmark, V. Series no. 7-C. Copenhagen.
- Jacobsen, B., 1973, Skovens betydning for landbrugets udvikling i Danmark indtil ca. 1300. Det forstlige forsøgsvæsen i Danmark, beretning nr. 271, bd. XXXIII.
- Jensen, J., 1966, Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngeren Bronzezeit Dänemarks. *Acta Arch.* XXXVI. Copenhagen.
- Jessen, K., 1945, The environment and dating of the Vebbestrup plough. *Acta Arch.* XVI. Copenhagen.
- Jonassen, H., 1950, Recent pollen sedimentation and Jutland heath diagrams. *Res Botanica*, Bind 13, nr. 7. Copenhagen.
- Kristiansen, K., 1977/78, The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark. A Study of the Dynamics of Economic Processes in Tribal Societies. I "New Directions in Scandinavian Archaeology", (eds.) Kristiansen and Paludan-Müller. Copenhagen. (under trykning).
- " , 1978, Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder. *Fortid og Nutid*. København.
- Lange, E., 1971, Botanische Beiträge zur mitteleuropäischen Siedlungsgeschichte. *Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 27. Berlin.
- Müller-Wille, M., 1965, Eisenzeitliche Fluren in den festländischen Nordseegebieten. *Siedlung und Landschaft in Westfalen* 5. Münster.
- Nielsen, J. Lindeneg, 1975, Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin* 2. Festskrift for Oscar Marseen. Århus.
- Randsborg, K., 1974, Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: a Study in the Regulation of Cultural Systems. *Prä-historische Zeitschrift* 49. Berlin-New York.
- Thompson, E.A., 1965, *The Early Germans*. Oxford.

Landbrugsrevolutionen i det 1. årtusinde e.Kr. Af David Liversage.

Titlen hentyder til ordet "de store landbrugsreformer" eller "landbrugsrevolutionen", som anvendes af historikere om den serie tekniske og strukturelle ændringer, der begyndte i den senere del af 1700-tallet indenfor landbruget. "Revolutionen" førte til middelalderens relativt højt udviklede landbrugssystem, som her karakteriseres meget kort.

Hovedafgrøderne var dels forårssåede og dels efterårssåede kornsorter. Sidstnævnte var i Noreuropa hovedsagelig rug, som ifølge Helbæk var en ubetydelig indblanding i romersk jernalder, men som tog til i mængde og forbedredes kvalitetsmæssigt fra folkevandringstid frem til middelalderen (Helbæk 1971). På de gode jorder tog bosættelsen almindeligvis form af samlede landsbyer, hvis jord var delt i 2 eller 3 store "vange". Vangene var hegnede mod hinanden, men ikke indelt med hegn, og en typisk vang havde en udstrækning på 100 ha. Hver af byens gårdes jord lå spredt indenfor vangene i lange agre, hvis form blev bestemt pløjeteknisk og havde en bredde på 15-30 m og en længde på oftest 200-400 m. Hvert år hvilede en af vangene, d.v.s. husdyrene fik lov at græsse, hvad de kunne, mens jorden blev vendt med ploven ca. 3 gange for at forhindre ukrudt i at tage overhånd. Der var ikke ret meget skov og fælled tilbage på de gode jorder, og da brak og stubbe kun giver begrænsede græsningsmuligheder, var dyreholdet forholdsvis lille i disse områder (se "kvægavl" i KLNLM). Dyreholdet synes at have været større i de mere marginale områder, hvor der ikke boede så mange mennesker og hvor der følgelig var mere fælled til græsning. Her fandtes dyrkningssystemer, som virker mere oprindelige og måske bevarer elementer fra før to- og trevangssystemet blev indført. Der er f.eks. det danske "alsædebrug" eller norsk "reitbruk", hvor et mindre areal blev gødsket så intensivt, at det kunne holdes konstant under afgrøder, og "outfield", hvor jordstykker på fælledet blev dyrket et par år (eller så længe de kunne tåle) og så fik lov til at vokse til igen.

Set i perspektiv var der tale om en bestemt art tilpasning mellem ecotypen og kulturen, som på dette tidspunkt havde opnået et forholdsvis højt teknologisk niveau. At tilpasningen var vellykket bekræftes af den befolkningsstigning, der fandt sted.

Længere tilbage i forhistorisk tid møder man et landbrug, som er forholdsvis veloplyst arkæologisk, men til gengæld slet ikke beskrevet i de skriftlige kilder. Det er bedst dokumenteret fra førromersk og ældre romersk jernalder, men synes at række tilbage i bronzealder uden væsentlig ændring. Der er også her tale om en tilpasning af kulturen til miljøet, men selv om miljøet var det samme, var den teknologiske og samfundsmæssige udvikling helt anderledes og tilpasningen tog derfra en ret anderledes form end i middelalderen. Der synes imidlertid også her at være tale om en vellykket tilpasning, der holdt sig stabil gennem 1000 år og skabte grundlag for en befolkningsstigning, der kulminerede omkring Kristi fødsel.

Derimod skete der en kraftig omstrukturering i perioden fra midten af romersk jernalder indtil historisk tid. Før vi kan opstille hypoteser angående denne omstrukturering, må vi se nærmere på situationen i ældre jernalder, hvor muligheden for analyse af de arkæologiske kilder endnu ikke synes at være udtømt.

Det sen forhistoriske landbrug.

Hovedredskabet til jordens dyrkning var den sammensatte ard af Døstrup og Donneruplund type. Denne var i virkeligheden et højt udviklet redskab med udskiftelige og justerbare dele. Dateringerne tyder på, at den en gang i yngre bronzealder erstattede den mere primitive krog-ard, som åbenbart ikke kunne justeres og desuden måtte kasseres helt, når den var slidt op. At dømme efter fragmenter fra Jelling forblev sammensatte arder i anvendelse indtil i hvert fald slutningen af vikingetiden, men længe inden da må vendeploven være taget i brug ved siden af. A. Bantelmann har i Marienhof fundet tegn på den samtidige anvendelse af ard og plov (Bantelmann 1975).

En ændring af plovtyperne varsles af de jernbeslag til skærens spids, som dukkede op på keltisk område i de sidste førromerske århundreder. Tilsvarende beslag viser sig først i Skandinavien i germansk jernalder, hvilket tyder på en langsom spredning af typen. Beslagene er heller ikke sikkert bevis for vendeplove, men det er til gengæld de furer, der er fundet under flyvesand i Holland og under affaldslagene i varftet Feddersen Wierde i Tyskland, henholdsvis fra tidlig og sen førromersk jernalder. (Jelgersma et al. 1970; Haarnagel 1961). Det drejer sig om tydelige, parallelle, vendte furer, som man vanskeligt kan forestille sig lavet med en Døstrup ard, uanset i hvilken

vinkel den blev trukket. Vi må derfor gå ud fra, at vendeploven var ved at sprede sig i Mellem- og Vesteuropa i førromersk jernalder.

Luftfotografering har givet ny viden om de marker, der blev dyrket med disse arder og eventuelle plove, idet voldene om foråret afslører sig som tørre striber i pløjemarkerne årtier efter at de i ny tid er blevet pløjet over. Markerne dækker forbavsende store områder - ifølge Newcomb 82 km² i Himmerland alene, inklusive et samlet område 4-5 km i diameter ved Skarpsalling-Vindblæs (Newcomb 1971). Selv om det ikke er påvist, at alle markerne var i samtidig brug, får man en imponerende fornemmelse af et oldtids kulturlandskab. Dateringen af dette landskab er nødvendigvis vag. Lerkarskår fra førromersk eller tidlig romersk jernalder er fundet i forbindelse med flere marksystemer. Dyrkningen på Byrsted Hede kan føres tilbage til yngre bronzealder ud fra lerkarskår i rydningsbunker, og der er fundet drejekværne, der næppe er ældre end yngre romersk jernalder, i digevoldingerne på Svendstrup Hovgårds Hede (Hatt 1949). Ved Grøntoft er der blevet påvist, at markskellene blev flyttet fra tid til anden, således at systemerne gradvis kan have ændret karakter (Becker 1972). De daterede fund angiver normalt kun et eller andet tidspunkt, på hvilket der fandtes stenrydning eller bosættelse sted, mens de kortlagte systemer viser markerne på det tidspunkt, de blev forladt. Det er måske derfor, at der er så lidt forbindelse mellem dateringsindicer og marktyper, men der er almindelig enighed om, at sporene er efter en dyrkningsfase, der i det store hele tilhører ældre jernalder.

På skråninger var markerne skilt ved terrassekanter, hvis tilstedeværelse viser, at dyrkningen foregik i lang tid. Andre steder var de skilt af lave, oftest ca. 5 m brede digevoldinger. Den arkæologiske litteratur giver ingen tilfredsstillende forklaring på, hvordan disse blev til og hvilket formål, de kunne tjene. Teorien om, at man skulle op og vende arden er blevet svækket af Beckers påvisning af, at man var tilbøjelig til at køre med arden i cirkelbevægelser, der forløb langs skellene. Voldene var for brede til blot at være adgangsstier, og det er tvivlsomt, om de ville være blevet tolereret som sådanne på grund af den rige ukrudtsvækst, de i så fald vil have fremmet i de tilgrænsende agre.

Men her finder man vel nøglen til deres rette forståelse. Den bevoksning, der i sidste ende ville tage overhånd på voldene, vil ikke være almindeligt ukrudt men træagtige buske. Voldene ville af sig selv blive til levende hegn. Groenmann-van Waateringe har været inde på

den hækkelignende vegetation, der måtte udvikles, efter at skovene blev ryddet, måske med videre konsekvenser end almindelig forstået (1971).

Med hensyn til selve voldene, har kun Brongers udregnet, hvor mange m^3 jord digevoldingerne indeholder ($112 m^3$ pr. mark i systemet ved Vaassen, Holland). Han forestillede sig materialet skrabet op fra markernes overflade, hvorved man med stort besvær ville fjerne netop den muldjord, man havde mest brug for i dyrkningen (Brongers 1976). Andre har gjort opmærksom på, at jord ville følge med de ukrudtsplanter og sten, man måske smed på voldene, men denne forklaring er utilstrækkelig. De fleste forfattere har lige snuset til løsningen ved at nævne vindtransport, men kun Iversen synes at have forstået hele sammenhængen (Iversen 1973 s.109). Brongers lod fremstille et kort med 10 cm højdekurver over en del af Vaassen systemet, og heraf fremgår det med al tydelighed, at markerne var runde skålformede sänkninger. Dette må være forårsaget af udblæsningen. Vinden må have hvirvlet sandet op, som den gør den dag i dag på sandede marker, og en del af sandet er kommet ned igen i vegetationsbælterne mellem markerne, der, som sagt, efter al sandsynlighed var af hækkeagtig karakter.

Oldtidsagrene kan således betragtes som lukkede "haver" omgivet af brede, tætte, levende hegn. Her finder vi forklaringen på deres sædvanlige orientering, nemlig drejet lidt med uret fra solret, således at de blev lidt mere åbne for sen eftermiddags- end tidlig formiddagssol. En så fast orientering ville være meningsløs, hvis ikke man ville tage hensyn til skygger fra hækkene.

Jordens udnyttelse er underlagt visse almene regler af økonomisk karakter. Under europæiske klimatiske forhold opnås største udbytte i forhold til landarealet ved at dyrke korn. Som Adam Smith skrev, giver en kornmark føde for mange flere mennesker, end et græsningsareal af samme udstrækning ville gøre. Hvis landarealet derimod er rigeligt i forhold til befolkningens størrelse, kan føden tilvejebringes med mindst indsats ved dyrehold. I historisk tid var kvægavl vigtigst på de marginale områder, hvor 2- og 3-vangssystemet ikke blev etableret. Selv om det ikke er muligt ud fra det arkæologiske kildestof at sammenligne dyre- og plantefødens relative betydning, kan vi ud fra teoretiske betragtninger gå ud fra, at dyrehold spillede en vigtig rolle i den forhistoriske økonomi. Dette finder støtte i arkæologiske detaljer som staldbåsene i husene, fortebyen Hodde og de enorme mængder af komøj, der karakteriserer bo-

pladserne i marsken langs Nordsøen. Befolkningen har utvivlsomt udviklet en højt udviklet dyrepasning i forhold til den sociale struktur og de naturlige omgivelser. Tør vi forsøge at rekonstruere nogle af dens detaljer?

Der må have eksisteret store græsningsarealer bestående af skov, krat og åbent land, som også pollenanalysen tyder på var tilfældet. Spredt gennem landskabet fandtes samlede blokke af indhegnede marker, som Brongers og Newcombs luftbilledstudier viser og disse har sikkert også været anvendt i forbindelse med dyreholdet. Mellem høst og såning kunne dyrene få adgang til dem (måske ikke så gerne geder og svin, som kunne tænkes at angribe hækkene, men i hvert fald hornkvæg, heste og får). Dyrene måtte vel nok om dagen føres ud til græsning, men kunne lukkes inde om natten eller, når man ville. En sådan anvendelse af markerne må have medført en række samtidige fordele.

1. Markerne vil få den gødskning uden hvilken, de hurtigt ville blive udpint. Bemærk at hvile (brak) næppe vil kunne gennemføres uden vendedplove, da den kræver at jorden vendes med mellemrum for at for kraftig ukrudtsvækst forhindres.

2. Markerne, som jo ikke har ret store, ville blive trampet op. Forsøg i Lejre og andre steder synes at godtgøre, at en Døstrup ard ikke kan trænge igennem fastvokset græstørv, og hvis den kunne, ville den antagelig kun flosse tørv i stykker, så den hurtigt slog rod igen. Men arden ville være fortrinlig til at jævne og løsne jord, som dyrene allerede havde trampet op. Trampningen vil også forhindre, at ukrudtsplanter fik fodfæste om efteråret.

3. Dyrene ville komme i sikkerhed bag de tykke hække. Der måtte jo tages hensyn til ulve og bjørne, ligesom Visted og Stignum har beskrevet det for nyere norsk folkeliv (1952). I markerne ville dyrene have været i nærhed af husene, som lå samlet eller spredt i marksystemerne.

Det er ikke sandsynligt, og heller ikke nogen har turdet påstå på tryk, at kvæget blev opstaldet hele vinteren igennem som i nyere tid. For det første levede oxen Bos indenfor sit naturlige udbredelsesområde som vilddyr, og den må derfor have kunnet klare sig udendørs året rundt. Forudsætningerne for opstaldning var vand og foder. I jernalderen fandtes normalt ikke brønde ved husene som i middelalderen. Bjergning af vinterfoder kræver beskyttede høenge, og førte til udviklingen af specialredskabet, leen, som slår græsset i jordhøjde og først senere dukker op i fundene. Det er også et spørgsmål om an-

dre sider af teknologien, herunder udviklingen af de nødvendige redskaber, muliggjorde høbjergning i tilstrækkeligt omfang: f.eks. vogne til transport og lader til opbevaring. Man vil tro, det var muligt, at besvare vinterfoder spørgsmålet ud fra værftundersøgelserne, men de botaniske undersøgelser synes ikke at være foretaget med henblik derpå. Formålet med staldene kan have været ekstra beskyttelse om natten eller særlig pasning af dyr, der havde kælvet eller snart skulle kælv i de sene vintermåneder, da græsningsbetingelserne var allerværst. I forbindelse hermed er en begrænset indendørs fodring ganske tænkelig - en slags prototype for senere tiders opstaldning.

Det ovenfor beskrevne dyrkningssystem svarer i de væsentligste træk til det historiske danske alsædebrug og den norske reitbruk, hvor et forholdsvis begrænset område blev drevet intensivt ved hjælp af gødskning, mens resten af landet lå vildt og anvendtes til græsning.

Det er selvfølgelig muligt, at jordstykker på udmarken også blevet pløjet op. En forudsætning herfor var formentlig, at man foldede eller tøjrede dyrene, indtil græstørven fra ødelagt og arden kunne trænge ned. Svedjebrug kan der aldrig have været tale om, da de tilbageblivende rødder vil gøre ardens anvendelse helt umulig. Ardsporene under gravhøjene synes ofte at tyde på kun en eller få pløjninger og antyder, at en sådan dyrkningsmetode fandt sted i sten- og ældre bronzealder. På den anden side er tolkningen af disse spor noget usikker. Der kan have været tale om et forstadium for en metode, der senere blev sat i system ved permanente oldtidsagre af sædvanlig type. I hvert fald må sidstnævnte være slutresultatet af en lang udvikling, hvor befolkningen fandt frem til en i henhold til deres teknologi egnet måde at tilpasse sig naturomgivelserne på. Der bør lige nævnes, at en anden ting, der kendetegnede denne periodes tilpasning, var den udstrakte brug af vilde planters frø til mad.

"Landbrugsrevolutionen" i det 1. årtusinde.

Trods den tidligere omtale af furer efter vendepløj i førromersk tid er der ikke noget, der tyder på opbrud i systemet som helhed før midten af romersk jernalder, men så begynder sporene at melde sig samtidig med, at det arkæologiske billede bliver mindre klart. Overgangen til middelalderen kan ikke belyses i detaljer; det er blot muligt på den ene side at opstille et idealt skema for udviklingen, på den anden at gøre opmærksom på nogle arkæologiske data, som ingenlunde

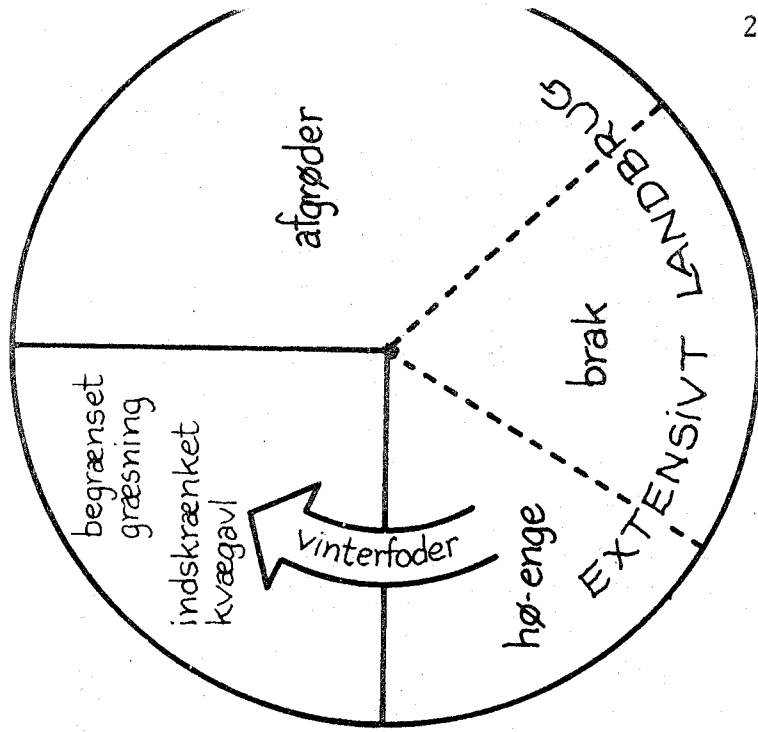
giver et sammenhængende billede.

Først den teoretiske model. Vendepløven må antages at have givet mulighed for en udvidelse af det dyrkede areal. På et vist tidspunkt vil der være behov for at opdyrke mere jord, end der kunne gødskes ved indelukning af kvæget. Fra det øjeblik måtte dele af marksystemerne ligge brak, hvilket må have medført kravet om en kraftig udvidelse af markerne, for at samme areal som før kunne holdes under afgrøder. Udvidelsen måtte ske på fælledens bekostning. Samtidig synes der at være sket en befolkningsstigning, der gav anledning til en yderligere udvidelse af indmarken. På et tidspunkt må alt dette have ført til en indskrænkning af dyreholdet med en yderligere forringelse af gødskningsevnen til følge. Behovet for vinterfoder vil også blive større efterhånden som fællederne blev mindre og mere opædte, og land måtte da sættes til side som eng indtil midsummer. For at få balance i disse forskellige hensyn blev tomarks- og trefmarks systemerne udviklet, mens de marginale områder i højere grad bevarer et gammelt præg, selv om den ændrede teknologi og sociale struktur sikkert medførte en del forandringer også her.

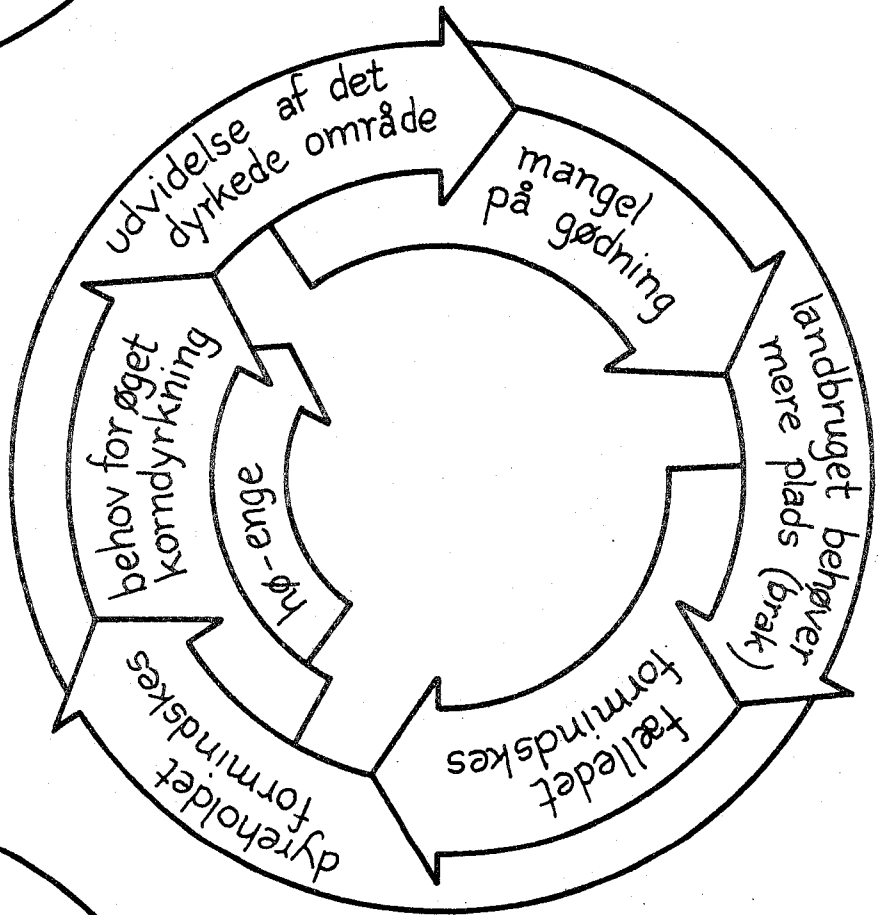
Og nu nogle arkæologiske tegn på opbrud og udvikling.

1. Udkørslen af gødning? Fra England kendes forseglede dyrkningslag fra førromersk og romersk jernalder med indhold af slidte lerkarskår, som tolkes af Bowen (1961) og andre som et sikkert tegn på en systematisk gødskning, hvor også husaffaldet måtte yde sit bidrag. Fra Danmark kender jeg ikke forseglede dyrkningslag med slidte lerkarskår, men forladte lergruber indeholdende henkastet husaffald er en af de almindeligste arkæologiske forekomster fra flere perioder t.o.m. ældre romersk jernalder, så husaffaldet synes i hvert fald ikke at være blevet brugt til at gøde markerne. Heller ikke tyder de store møjbunker ved værftsbosættelserne på udkørsel af denne form for affald. Fra yngre romersk jernalder og derefter bliver arkæologiske fund af husaffald kraftigt reduceret. Det er nærliggende, at man begyndte at smide affaldet på markerne i stedet for i gruber o.l. Ser vi her et tegn på en overgang til systematisk gødskning i yngre romertid?

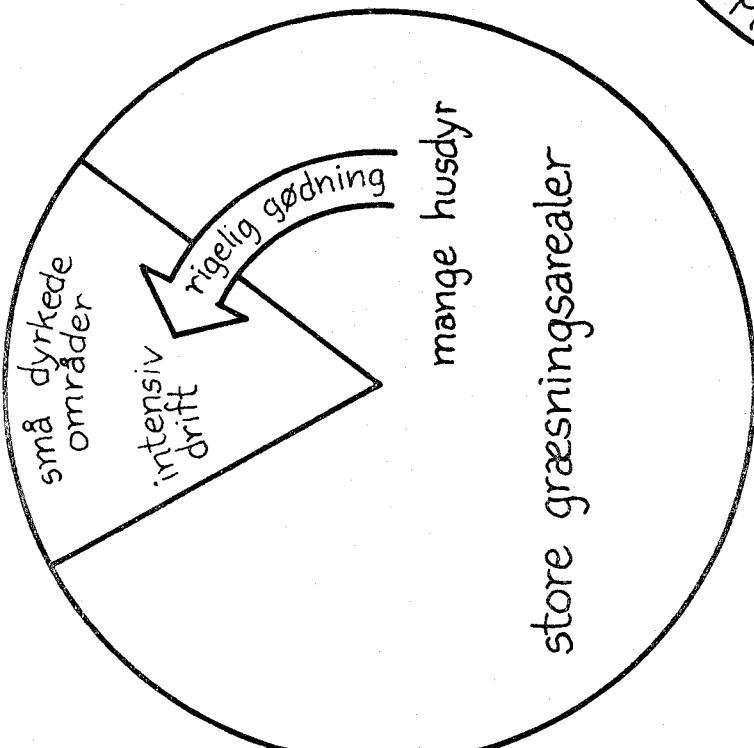
2. Ifølge Bowen begynder de lange engelske oldtidsagre i romertiden. Her i landet forekommer sådanne lange marker især ved Byrsted og Øster Lem heder i intim forbindelse med korte marker (Hatt 1949), således at det er nærliggende at forestille sig, at de blev til ved en regulering af sidstnævnte. Med hensyn til deres datering, er det



STABIL MODEL 2



USTABIL MODEL 1/2



STABIL MODEL 1

kun muligt at sige, at de hørte til den samme udnyttelse af de dårlige jorder som alle de andre systemer, der som helhed dateres til perioden fra yngre bronzealder til yngre romersk jernalder.

3. Opgivelsen af bosættelse på de dårlige jyske jorder er i sig selv et tegn på opbrud af en eller anden slags.

4. Leen kom i anvendelse. Den kendes i provinsromersk fund og billedfremstillinger. I Nordeuropa kendes den vel nok fra senromersk tid eller folkevandringstiden, men ikke i så standardiseret en udformning som senere. Desuden er der fundet en rive i Thorsbjergfundet, måske til høbjergning.

5. Rug, og derved vel også vintersæd, fik en stigende betydning efter romertiden. Den fik grundlæggende betydning for middelalderens landbrug.

6. Husene og andre bygninger ændrede udseende og indbyrdes forhold. I førromersk og ældre romersk jernalder stod de oftest spredt eller samlet i markerne, hvor de var orienteret parallelt med hækken, hvis retning de følger. Drengsted er den yngste kendte bebyggelse af denne type. Samtidig kunne tætte husklynger findes i NV Jylland og på Sild, og Hodde kan betegnes som en forteby. I Vorbasse finder vi en yngre romersk bebyggelse af noget anderledes udseende, og fra senere tid kendes efterhånden en del gårdanlæg bestående af flere bygninger.

Når der skete så mange ændringer i løbet af nogle forholdsvis få århundreder efter yngre bronzealder til romersk jernalders nogenlunde lange og stabile periode, er det måske ikke helt forkert at tale om en "revolution".

Her følger tre små diagrammer, der på enkleste måde skulle anskueliggøre de forelagte modeller. Stabil model 1 forestiller det senforhistoriske system som det praktiseredes i f.eks. førromersk jernalder. Stabil model 2 skulle vise middelalderens måde at udnytte samme terræn på, mens overgangen fra det ene system til det andet repræsenteres som en selvforstærkende cirkel af årsag og virkning.

Litteraturliste:

- Bantelmann, A., 1975, Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. Frankfurt.
- Becker, C.J., 1972, Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland. 3. Vorbericht. Acta Arch. 42. København.
- Bowen, H.C., 1961, Ancient Fields. London. (British Association for the Advancement of Science).
- Brongers, J.A., 1976, Air Photography and Celtic Field Research in the Netherlands. Nederlandse Oudheden 6, Amersfoort.
- Groenman-van Waateringe, W., 1971, Hecken im westeuropäischen Frühneolitikum. Berichten van het Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 20-21, 295-99. s'Gravenhage.
- Haarnagel, W., 1961, Zur Grabung auf der Feddersen Wierde 1955-59. Germania 39.
- Hatt, G., 1949, Oldtidsagre. København.
- Helbæk, H. 1971, Da rugen kom til Danmark. Kuml. 1971. Århus.
- Iversen, J., 1973, The Development of Denmark's Nature Since the Last Glacial. D.G.U. V.række, 7-C. København.
- KLNM Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder.
- Jelgersma, J. et al., 1970, The Coastal Dunes of the Western Netherlands. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Overdrukken 24.
- Newcomb, R.M., 1971, Celtic Fields in Himmerland, Denmark, as Revealed by Vertical Photography at a Scale of 1:25000. Photogrammetria 27, 101-13. Amsterdam.
- Visted, K., og Stigum, H., 1952, Vår gamle bondekultur. Oslo.

Diskussion:

Hansen: Gjorde opmærksom på de forskellige middelalderlige driftssystemer, f.eks. at 3 vangsbruget ikke var udbredt over hele landet, og ikke engang dækkede halvdelen af landet. Hele Midtjylland derimod prægedes af græsmarksbruget og nord for Limfjorden var ind- og udmarkssystemet altdominerende.

Porsmose: Spurgte hvor stor forsinkelse man må regne med for muldfjælsplovens indførelse i Danmark i forhold til de tilgrænsende sydlige områder?

Liversage: Svarede at der var tale om en langsom spredning, men kunne anføre, at der findes jernardspidser fra germansk jernalder.

Kristiansen: Oplyste, at Elisabeth Lange for N. Tysklands vedkommende har vist at skiftet fra eng til agerbrug botanisk kan dateres til overgangen mellem romertid og germanertid.

Becker: Mente at gødskningen er en forudsætning for at landsbysamfundet i V. Jylland har kunnet ernære sig gennem 300 år på samme jord. Fremførte i øvrigt, at der er et afgørende skift i erhvervet mellem y. br. og æ. j. I y. b. ingen stalde og digevoldinger. Becker anførte tillige, at muldfjælsplovens datering endnu ikke er fastlagt herhjemme; visse arddtyper kan også vende jorden.

Harck: Påpegede muligheden for at påvise gødskning ved hjælp af skåropsamling. Omkring vikingetidspladserne på Sild har man skår i en vis afstand fra bopladserne. Disse er sammen med gødningen kommet fra stalden på marken. Skårmaterialet angiver derfor omtrent det i Vikingetiden gødede areal.

L.C. Nielsen: Anførte, at gødning skal nedpløjes i jorden for at få nogen produktionsværdi.

Hansen: Nævnte at gødning kan blandes op med jord og køres ud og behøver således ingen nedpløjning - et sådant system kendes fra middelalderen.

Becker: Mente også at der var benyttet mineralgødning.

Thrane: Nævnte, at Boserups teori om befolkningspressets betydning for udviklingen af intensivere dyrkningsmetoder - især i form af øget korndyrkning - kan passe på ældre jernalder.

Problemer om bosættelsen i dansk jernalder.

Hvad kan gravfundene sige om de aktuelle problemer?

af C.J. Becker.

Mit indlæg knytter sig til det, jeg omtalte på foregående symposium (Becker 1976, 70 ff), dog med særlig vægt på problemer om kontinuitet i bosættelsen. For dansk jernalders vedkommende er disse spørgsmål i dag særdeles aktuelle, dels fordi vi gennem de seneste år har fået så meget nyt stof, og dels fordi de kan sammenlignes med det rige materiale fra mange nabolande, først og fremmest de dele af Nordvest-tyskland og Holland, som kulturgeografisk hører nøje sammen med i hvert fald Jylland. Fælles for alt dette materiale er, at det skaffes frem gennem store, systematiske udgravninger. De nye resultater er alene nået gennem undersøgelser i marken, d.v.s. arkæologisk arbejde af konventionel art. Ganske vist kan man også teoretisere sig frem til mange hypoteser ud fra det eksisterende fundmateriale i museer og arkiver, men erfaringen fra de seneste års indsats har vist, at planmæssige undersøgelser i marken har givet os muligheder, som ingen arkæolog ville have drømt om for blot 10-15 år siden. Samtidig er der tale om en periode af oldtiden, hvor man har gode muligheder for kontakt med andre humanistiske videnskaber, først og fremmest historie, kulturgeografi og stednavneforskning.

Problemerne omkring kontinuitet i jernalderbosættelsen og dens struktur kan dog belyses på anden måde, nemlig gennem undersøgelse af gravpladser. Selv om dette er en gammelkendt metode, har det også her vist sig, at man ved totale udgravninger - med streg under "total" - kan få besked om bosættelsens karakter og talrige oplysninger om datidens samfund. Det gælder generelt, at nogle få grave eller et udsnit af en større boplads, som arkæologerne på grund af moderne anlægsarbejder bliver tvunget til at undersøge, har meget begrænset værdi for de problemer, som interesserer os i dag.

Det er dog vigtigt at få defineret et enkelt ovenfor anvendt begreb, nemlig kontinuiteten. Her er der nemlig mulighed for forskellige opfattelser og deraf følgende uklarhed i diskussionen. I virkeligheden kan man tale om forskellige former for kontinuitet i en bosættelse, for eksempel:

1) Boplads- eller plads-kontinuitet. Herved forstås, at selve bopladsen bliver liggende på ét og samme sted.

2) Bopladsområde-kontinuitet. Som ved den foregående form udnytter et enkelt samfund et bestemt (ofte geografisk velafgrænset) område, men selve bopladsen kan flyttes. Der kan, som det er påvist ved Grøntoft i Vestjylland fra tidlig førromersk jernalder, være tale om en såkaldt vandrelandsby, hvor selve bebyggelsen flyttes gang på gang - ofte for hver generation (Becker 1971, 108). En anden type, som kulturgeografisk udtrykker samme mønster, karakteriseres af flytning efter længere tids varighed, f.eks. 100 eller 200 år, men bopladsens erhvervsareal er alligevel konstant.

3) en tredje form kan man kalde befolkningskontinuitet, d.v.s. at bosættelsen af en eller anden grund flyttes længere væk, men hvor beboerne og deres efterkommere stadig befinder sig inden for ét og samme landskab, skønt man måske har opgivet mindre, tidligere udnyttede områder.

I virkeligheden er de tre former for kontinuitet udtryk for en bestemt folkegruppes forbliven i et større eller mindre område, men rent arkæologisk kan både den 2. og den 3. type af kontinuitet være ensbetydende med, at man ikke kan påvise fortsat bebyggelse på den enkelte boplads. Tilsyneladende er begrebet bebyggelses-kontinuitet derved blevet flydende.

- - - - -

Gravpladserne kan bruges - og er af mange forskere blevet brugt - til studier over oldtidens samfund og bebyggelsens kontinuitet. Sådanne studier har måske været drevet mere intenst i udlandet end herhjemme, men problemerne er overalt de samme. Gravpladserne kan f.eks. oplyse om:

1) Samfundsstruktur, 2) samfundets størrelse, 3) bopladsområdekontinuitet og 4) befolkningskontinuitet inden for et større område. Forudsætningen er dog, som allerede nævnt, at man har sikkerhed for, at de enkelte gravpladser er undersøgt fuldstændigt, og det er her i landet desværre en undtagelse mere end regel.

Det vil være rimeligt at give nogle få eksempler på hvert af de nævnte problemer, samtidig med at der skal gøres opmærksom på nogle muligheder for fejltolkninger i materialet. Gravpladserne er i virkeligheden vanskeligere at anvende end bopladserne til både samfunds- og

bebyggelsesmæssige studier.

ad 1. Samfundets (økonomiske) struktur kan strengt taget belyses selv med ufuldstændigt udgravede pladser. Det er velkendt, at en rig grav kan angive en anden social status end et fattigt udstyret anlæg, når gravpladserne består både af rige og fattige grave. Men man må være opmærksom på, at gravskikken er dikteret af religiøse regler, og at det i visse perioder foreskrives, at såvel rig som fattig udstyres med et minimum af gravgaver. Som eksempel kan nævnes de tilsyneladende fattigt udstyrede brandgrave fra ældre førromersk jernalder, eller afsnit af germansk jernalder; her er man afskåret fra at sige noget om evt. økonomiske grupper i samfundet. Tilsvarende griber et religionsskifte (som kristendommens indførelse) så afgørende ind på gravskikkene, at dette materiale slet ikke kan bruges til studier af den her nævnte art.

I nogle perioder kan gravene give et begreb om bestemte sociale grupper i det samfund som er forudsætning for gravpladsen. Jeg tænker her på de analyser, der er foretaget af totalt udgravede pladser på Bornholm, således Bækkegård og Lousgård i Østerlarsker sogn. Materialet er publiceret i Vedels kendte monografier (Vedel 1886 og 1897) og senest i en ny oversigt (Becker 1975). Gravpladserne har været brugt i en periode med en forholdsvis detaljeret arkæologisk kronologi. På Bækkegård er undersøgt omkring 45 mandsgrave og ca. 60 kvindegrave med omtrent lige rigt udstyr. Medens mandsgravene normalt ikke kan dateres præcist, viser smykker i kvindegravene, hvorledes disse skal fordeles på de enkelte underperioder. Med den mulighed for fejl, der ligger i, at nogle grave var plyndret forud for undersøgelsen, kan man gruppere de rige kvindegrave således: 6 grave fra yngre germansk jernalder I, 27 grave fra yngre germansk jernalder II, 17 grave fra germansk jernalder III og 3 grave fra ældre vikingetid.

Gravpladsen har således været anvendt fra ca. 550 til ca. 850 e.Kr., men det er usikkert, om de få grave fra henholdsvis første og sidste afsnit skal tolkes således, at bebyggelsen kun har omfattet en del af de pågældende underperioder, eller om bopladsen har været mindre i de samme tidsafsnit. Da hver af de fire perioder arkæologisk sættes til ca. 75 år, betyder det, at gravpladsen enten har været anvendt gennem ca. 200 eller ca. 300 år (altså enten i tiden ca. 600-800 eller

550-850). Hvis man regner med, at der i hver enkelt enhed på bopladsen (d.v.s. en gård) kun har været én højerestående (rigere) kvinde pr. generation, kan fundet tolkes således, at vi enten har at gøre med ca. 6 velstående familier (gårde) i 300 år eller 8-10 familier (gårde) gennem 200 år, (idet man groft set plejer at sætte generationernes varighed til 30 år).

Den nærliggende gravplads fra Lousgård omfatter ca. 50 grave fra stort set samme tid som Bækkegård, d.v.s. fra ca. 550, men til ca. 900 e.Kr. Herfra er de 12 mandsgrave (som heller ikke her kan dateres så skarpt) og de 9 kvindegrave med forholdsvis rige gravgaver. 9 kvindegrave fra denne tid vil kun give ca. én grav pr. generation, d.v.s. at der bag hele denne gravplads antagelig kun har været én enkelt gård, hvis ejere til gengæld har haft gode økonomiske muligheder og muligvis også en særlig social position.

Vikingetidens gravpladser kan analyseres på tilsvarende måde. Fra Stengade på Langeland er fremlagt et interessant materiale, idet det lykkedes næsten fuldstændigt at udgrave en plads med 85 grave fra yngre vikingetid. Skaarup (1976) anslår, at de repræsenterer 6 gårdsamfund, idet man både kan fordele materialet efter udstyr og rent topografisk, d.v.s. at hver gård antagelig har haft sit specielle område inden for den samlede gravplads. Det er vigtigt, at ingen af gravene er særlig rigt udstyret, d.v.s. at de antagelig har hørt til en almindelig landsby uden større økonomiske uligheder. Det er til gengæld interessant, at man tidligere har fundet en samtidig plads kun 400 m længere mod øst, hvor der blev udgravet 4 (måske 5) meget rigt udstyrede mandsgrave. Stormandsfamilien har haft sin egen gravplads, men om den også har boet for sig selv, kan vi strengt taget ikke sige noget om, for selve bopladsen er fundet.

Skal man slutte fra gravpladserne til størrelsen af det tilhørende samfund, er der oplagte muligheder for fejlslutninger, som om man har fået fat på samtlige grave. For det første ved man ikke, om hele bopladsen har haft fælles gravsted, eller om f.eks. hver gård eller familie har valgt deres egen plads. Dernæst ved vi ikke, om alle samfundets medlemmer blev gravlagt på regulær måde, eller om det kun gjaldt et privilegeret udsnit. Med andre ord er det sikrest kun at bruge de store gravpladser. Jeg skal give nogle eksempler. På Årupgårds mark ved Gram er undersøgt en plads med såkaldte tuegrave fra ældre førromersk jernalder (Jørgensen 1972, 1975); den har oprindelig bestået af ca. 1500 anlæg, som skal fordeles på omkring 400 år (ca. 500 - ca. 100 f.Kr.). Ved udgravningen viste det sig, at pladsen i

virkeligheden består af to adskilte gravfelter, som har været anvendt gennem det nævnte tidsrum, henholdsvis med ca. 1200 og ca. 300 grave. Efter de sædvanlige (og noget upræcise) beregningsmuligheder kan man derfor slutte, at det større felt har repræsenteret et samfund med omkring 100 mennesker, medens det andet kun har været på ca. 25 mennesker i gennemsnit. De tilsyneladende temmelig store tal behøver kun at svare til beboerne i en enkelt landsby, efter hvad vi ved i dag (Hvass 1975).

På den næsten totalt udgravede bornholmske gravplads med brandpletter fra Nr. Sandegård i Østerlarsker (Becker 1962) var der oprindeligt 600 grave, som ud fra gravgodset repræsenterer 3-400 år (tiden ca. 200 f. Kr. til ca. 200 e. Kr.). Her kan der i gennemsnit have været ca. 60 mennesker i det tilhørende samfund, men det må nævnes, at der også her ser ud til at være to adskilte gravpladser inden for det udgravede område. Med andre ord står vi her over for en eller to landsbyer af lignende størrelse som den sønderjyske.

Et tredie, lidt anderledes eksempel er den næsten heelt udgravede plads på Møllegårdsmarken ved Broholm, hvor Erling Albrechtsen har fulgt de gamle udgravninger fra 1860'erne og 1870'erne op, således at vi her står over for den mest omfattende gravplads fra Danmarks jernalder med godt 2.000 grave (Albrechtsen 1971). Pladsen her har været anvendt gennem næsten 600 år, fra yngre førromersk jernalder til overgangen mellem yngre romertid og folkevandringstid, men der er påfaldende ændring af antallet af grave. I den ældre del har der kun været forholdsvis få familier, men gradvis er antallet vokset. Efter Albrechtsens oprindelige beretninger (1971, 253) har der i yngre romertid været 23 - 25 familier i det første afsnit, men måske omkring 70 familier i den sidste trediedel af samme periode; i sin seneste publikation har Albrechtsen selv (1973, 96, se også Jensen 1977) sat spørgsmålstegn ved varigheden af det sidstnævnte afsnit, således at man ikke behøver at antage slet så voldsom, ja næsten en eksplosiv forøgelse af befolkningsantallet. Under alle omstændigheder er der på Møllegårdsmarken grund til at antage, at vi står over for et enkelt samfund, antagelig en landsbys gravplads, hvor alle beboerne fik fælles hvilested, men muligvis også her grupperet efter familier eller gårde.

I andre tilfælde kan det dokumenteres, at gravpladsens størrelse ikke kan svare til bopladsens. Her kommer de allerede nævnte fejlkilder ind i billedet. Der kendes en række sene førromerske pladser fra Jylland, alle meget små, skønt der i denne tid er påvist store landsbyer.

I Vorbasse (Hvass 1976) er der inden for det areal, som omfatter landsbyen fra folkevandringstid og vikingetid tilfældigt fundet et par gravpladser fra yngste førromersk jernalder (per. III b). Der er tale om tre små grupper henholdsvis med 6, 4 og 6 grave, alle kvindegrave. Alene dette forhold viser, at kun et enkelt udsnit af samfundet er blevet begravet på ét og samme sted. På tilsvarende måde har man ved en stor fladeafdækning ved Torsmark i Vendsyssel (Upubliceret, Nationalmuseet) påvist grupper af grave fra sen førromersk og ældre romersk jernalder, liggende tilsyneladende uden fast plan, og således at de snarest repræsenterer ganske små, selvstændige gravpladser. Ved den berømte plads Kraghede nær Brønderslev, hvor et lille antal grave fra sen førromersk og ældre førromersk jernalder er afdækket, har man grund til at tro, at selve gravpladsen er totalt undersøgt. Også her kan der kun være tale om enkelte familier eller enkeltgårde, skønt vi er i en periode, hvor den store landsby synes at være det sædvanlige bosættelsesmønster.

Der kan også henvises til de pladser, hvor Gudmund Hatt for 30-40 år siden fik lejlighed til at undersøge landsbyer og tilhørende gravpladser. Ved Østerbølle i Himmerland (Hatt 1938) og Nr. Fjand i Vestjylland (Hatt 1957) er det lykkedes at påvise temmelig udstrakte (men ikke totalt udgravede) landsbyer, men de samtidige gravpladser var så små, at de umuligt kan repræsentere hele samfundets gravsted. Dette mønster synes at være det sædvanlige i Jyllands ældre romertid. Med andre ord har det i visse perioder været praktiseret, at den enkelte gård eller den enkelte familie havde sin egen, isolerede gravplads, selv om den samme gård indgik i et større landsbysamfund.

For nu at vende tilbage til spørgsmålet om kontinuitet i den danske jernalder-bosættelse, må jeg atter henviser til den skitse, jeg omtalte i 1975 med udgangspunkt i det jyske materiale. Hvad er lokalt i dette billede, og hvad har almen gyldighed? For Jylland (mere korrekt kun Midt- og Vestjylland) er det stadig min opfattelse, at egentlige landsbysamfund først kan iagttages ved begyndelsen af jernalderen, ca. 500 f.Kr. Hvad enten man vil tale om landsbyer eller enkeltgårde i yngre bronzealder, må man med vor nuværende viden sige, at der på det tidspunkt, hvor arkæologerne tilfældigt har sat grænsen mellem bronze- og jernalder, sker afgørende ændringer i hele bosættelsen (an-

tagelig også erhvervet). I det første par århundreder af jernalderen kan det billede, som gravningerne ved Grøntoft viste, være normalt, d.v.s. at vi har at gøre med en art vandrelandsby, altså kontinuitet inden for bosættelsesområdet men ikke på selve pladsen. Omkring 200 f.Kr. ændres mønstret noget, således at landsbyerne fra nu af bliver stationære og kan forblive på ét og samme sted gennem flere århundreder; det er den klassiske "ældre jernalder-landsby", som især Gudmund Hatts forskninger i 30'erne og 40'erne bragte for dagen. Så sker der omkring slutningen af ældre romersk jernalder, ca. 200 e.Kr. en ny ændring, og bopladser såvel som gravpladser flyttes, uden at vi endnu kan følge, hvad der sker. Når landsbyen igen viser sig i materialet i 4. og 5. årh., er det i form af de langt større landsby-samfund af typen Vorbasse. Men i løbet af 5. årh. eller senest omkring 500 indtræder et nyt skifte, og gennem de næste to århundreder ved vi næsten intet hverken om bopladser eller gravfelter. Når de sidste par års udgravninger har bragt et rigt materiale af yngre jernalder-landsbyer for dagen, må man konstatere, at det er nye former for bosættelse begyndende i 8. årh. og varende til 10/11. årh. Men ingen af disse pladser har kontakt med den middelalderlige bebyggelse, og det er væsentligt.

Skal man derefter belyse udviklingen i det øvrige Danmark, bliver det nødvendigt at inddrage gravpladserne og deres vidnesbyrd, fordi bopladser her dårligt nok er kendt eller - i mange egne - endnu er helt ukendte igennem næsten hele jernalderen. Derfor får gravpladserne så stor betydning for bosættelsens struktur, til trods for at materialet er behæftet med en lang række fejlmuligheder; jeg har været inde på nogle af de mere oplagte i det foregående afsnit.

Gravpladser er i tilstrækkeligt antal og omfang endnu kendt i et alt for lille antal; i virkeligheden kan man blot anvende to områder, nemlig Fyn og Bornholm, til sådanne studier. For Fyns vedkommende er materialet jo fremlagt gennem Albrechtsens fem publikationer. Endnu kniber det alvorligt med de første århundreder af jernalderen, men kommer vi frem til slutningen af førromersk tid, har vi så mange eksempler på kontinuitet fremover til og med slutningen af yngre romersk jernalder, at man kan fastslå noget vigtigt: det tydelige brud i den jyske udvikling ved ca. 200 e.Kr. gælder ikke for det fynske område. Her er klar kontinuitet fra ældre til yngre romersk jernalder, og bebyggelsen synes endda at blive mere omfattende i sidstnævnte afsnit.

I det tilsvarende materiale fra Bornholm kan man ved anvendelse af det gammelkendte stof sige, at gravpladserne for det første må afspejle landsbysamfund, og at der i mange tilfælde er tale om en kontinuitet fra yngre førromersk tid og frem til yngre romersk jernalder, d.v.s. som på Fyn. Hertil kommer, at man trods en vis omlægning af bebyggelsen i 4.-5. årh. kan konstatere fortsat kontinuitet i enkelte områder, tydeligst i egnen omkring Gudhjem. Her er der (Becker 1975) område-kontinuitet fra 5. til 9. årh. d.v.s. tværs gennem den del af jernalderen, som det trods mange forsøg har vist sig så vanskelig at få rede på i hele det øvrige land.

Det bør dog nævnes, at man har en parallel fra Jylland, nemlig den store og nylig publicerede gravplads Lindholm Høje ved Nørresundby (Ramskou 1976). Den har været anvendt kontinuerligt fra 6. til 10. årh. Efter antallet af grave er der antagelig tale om en landsby, og det er muligt, at dennes rester gemmer sig i det område, der har været undersøgt lidt nordligere, men som blot er kort omtalt i foreløbige rapporter. Lindholm Høje ligger uden for det jyske område, men har givet os så mange og rige bopladsfund fra næsten alle afsnit af jernalderen, og det vil derfor være rigtigst at tage et forbehold over for de slutninger, som man har draget af dette materiale, d.v.s. at man bør skelne mellem det midt- og vestjyske område på den ene side og de frugtbare egne mod nord og øst på den anden.

Selv med inddragelse af gravpladsernes vidnesbyrd må man sige, at vore muligheder for at skildre de danske jernalder-bygders historie i virkeligheden er mere begrænsede, end man tænkte sig for én eller to generationer siden. Med vor nuværende viden, d.v.s. såvel alt det nye primærstof som vor mere kritiske indstilling til problematikken bag de enkelte samfunds udvikling, må man vist konstatere, at de slutninger, som vore forgængere i faget mente at kunne uddrage for 30 eller 60 år siden, hvilede på et alt for spinkelt grundlag. De uløste spørgsmål er i dag flere end dengang.

Dersom man vil belyse jernalderlandsbyens udvikling med udgangspunkt i middelalderens landsby, er det stadig min opfattelse, at vi netop omkring 10.-11. årh. må konstatere et meget afgørende skifte i bosættelsen; denne ændring synes at have mere generelle årsager og en større geografisk udbredelse end noget andet brud i udviklingen, som kan dokumenteres ud fra bopladserne eller gravfundene gennem jernalderen. Denne ændring ved overgangen mellem jernalder og middelalder må foreløbig betegnes som et brud i plads-kontinuiteten, d.v.s. at man ikke

kan følge de nuværende og de middelalderlige landsbyer tilbage til forhistorisk tid på de samme pladser. Dette er stadig fremsat som en hypotese og dermed som en udfordring til fremtidig forskning. Om kontinuiteten i boplads-området også brydes ved ca. 1000, ved vi foreløbig ikke konkret med udgangspunkt i det arkæologiske materiale. Med henblik navnlig på stednavnenes vidnesbyrd bør man nok være varsom med at udtale sig for kategorisk. På den anden side må man konstatere, at de mange landsbyer, som er påvist i tidlig middelalder, viser en forbløffende plads-kontinuitet fremover; mange af dem eksisterer jo på ét og samme sted gennem flere århundreder, d.v.s. længere end nogen forhistorisk bosættelse har gjort det. Også dette forhold understreger, at det skifte i bosættelsen, der foregår omkring år 1000, må have betydet noget helt afgørende.

Diskussion:

Kristiansen: Påpegede spørgsmålet om, hvorvidt det var de samme befolkningsgrupper, der gravlagdes i de forskellige perioder - yngre romertid og germanertid præget af fyrstegrave.

Thrane: Mente at det var en påtrængende opgave at få kombineret boplads- og tilhørende gravpladsfund til forståelse af befolkningsstruktur o. lign. Dette ville også give mulighed for at kontrollere nogle af usikkerhedsfaktorerne ved kun at arbejde med den ene eller anden fundgruppe.

Citeret litteratur.

- Albrechtsen, Erling, 1971, Fynske jernaldergrave, vol. 4.
Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm. Odense.
- " " , 1973, Fynske jernaldergrave, vol. 5.
Nye fund. Odense.
- Becker, C.J., 1962, Das eisenzeitliche Gräberfeld Nørre Sandegård
auf Bornholm. Germania vol. 40. Berlin.
- " " 1971, Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft,
Westjütland. Acta Archaeologica vol. 42. København.
- " " 1975, Hovedlinie i Bornholms oldtidshistorie.
Bornholmske Samlinger. Rønne.
- " " 1976, Bosættelsesformer i bronze- og jernalder.
Bebyggelsesarkæologi. Skrifter fra Institut for historie
og samfundsvidenskab nr. 17. Odense.
- Hatt, Gudmund, 1938, Jernalders bopladser i Himmerland.
Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie. København.
- " " 1957, Nørre Fjand, An early iron age village
site in West Jutland. Kgl. Dan. Vid. Selsk., arkæol. -
kunsthist. skrifter. København.
- Hvass, Steen, 1975, Hodde - et 2000-årigt landsbysamfund.
Nationalmuseets Arbejdsmark. København.
- " " 1975 A, Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, West-
jütland. Acta Archaeologica vol. 46. København.
- " " 1976, Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre
12. Esbjerg.
- Jensen, Stig, 1977. Fynsk keramik i gravfund fra senromersk jern-
alder, Kuml. 1976, Århus.
- Jørgensen, Erik, 1972, Tuegravpladsen ved Årupgård. Haderslev
Amts Museum, vol. 13, 72 og 105. Haderslev.
- " " , 1975, Tuernes mysterier. Skalk 1975, 1.
- Ramskou, Thorkild, 1976, Lindholm Høje, Gravpladsen. Nordiske
Fortidsminder, ser. B 2. København.
- Skaarup, Jørgen, 1976, Stengade II, en langelandsk gravplads med
grave fra romersk jernalder og vikingetid. Meddelelser fra
Langelands Museum. Rudkøbing.
- Steensberg, Axel og Østergaard Christensen, J., 1974, Store Valby.
Kgl. Dan. Vid. Selsk. Hist.-fil. skr. 8,1. København.
- Thorvildsen, E., 1972, Dankirke. Nationalmuseets Arbejdsmark.
- Vedel, E., 1886 og 1897, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager.
Efterskrift til samme. København.

Jernalderbyens udvikling i Hodde og Vorbasse.

Ligheder og forskelle.

Af Steen Hvass.

Ved de senere års store udgravninger af jernalderlandsbyer i Jylland er der to landsbyer, hvis bevaring har været så gunstig, at det har været muligt at udrede de enkelte landsbyers udvikling fra grundlæggelsen og indtil deres slutning. I ingen af landsbyerne har der været bevaret kulturlag med gulvlag og lignende, men alt var pløjet ned til undergrunden, således at det kun var de nedgravede stolper og grøfter, der havde sat spor i undergrunden, derfor har det været muligt med stor sikkerhed at udskille de konstruktive stolpehuller til de enkelte huse, hvorved der er kommet klare grundplaner frem af alle husene, og ved de stratigrafiske forhold er det lykkedes at afgøre, i hvilken rækkefølge de enkelte huse har eksisteret. I begge landsbyer er der fundet en meget stor mængde af nedgravede stolperhuller og grøfter, hvori der har stået hegn, der kan knyttes sammen med de enkelte huse i landsbyerne, således at det er muligt at afgøre, hvilke huse, der hører sammen og danner selvstændige enheder, samt knytte de enkelte gårdsenheder sammen, så man kan følge hele landsbyudviklingen i både Hodde og Vorbasse.

De to landsbyer er beliggende i den nordlige del af Ribe amt. Landsbyen i Hodde er ved et meget stort keramikmateriale dateret til periode III, Førromersk jernalder, i 1. årh. f.Kr.. Landsbyen i Vorbasse, er også ved keramik dateret til 4.-5. årh. e.Kr.. Det er et stort spring at sammenligne to landsbyer med en tidsmæssig afstand på omtrent 500 år, men bevaringen af begge landsbyer er så god, at det er muligt i detaljer at se ligheder og forskelle mellem dem, så jeg vil gøre forsøget alligevel.

Hoddelandsbyen viser en række hustomter, der er magen til hovedparten af det øvrige husmateriale, der kendes dels fra samme tid i Jylland og dels fra den efterfølgende periode i ældre romersk jernalder, hvorfra vi i Danmark har det største udgravede bopladsmateriale, samt det bedste kendskab til huskonstruktionerne af jernalderens huse. Da Hoddelandsbyen er den eneste totalt udgravede landsby fra denne tid er det ikke muligt at afgøre, og denne landsbyplan er generel for hele Jylland, men at der findes andre med samme plan, viser den frede del af ældre romertidsbebyggelsen i Østerbølle i Himmerland, hvor der findes tomterne af en lignende landsby (Hatt, 1938).

På grund af hegnene er det muligt at fordele husene på forskellige gårdsenheder og vise hele landsbyen i 4 hovedfaser, der gennem 100-200 år viser en kontinuerlig udvikling af landsbyen (Hvass, 1975). En gårdsenhed består altid af enten et langhus eller et langhus sammen med et til to mindre huse, hvor selve langhuset er grundstammen i gården; disse gårde må, da de er selvstændig afgrænset ved mindre hegn i landsbyen, udgøre selvstændige økonomiske enheder. I langhusenes staldender er der ved de fleste langhuse bevaret båseskillevægge, der viser hvor mange kreaturer, der har været plads til i de enkelte stalde, og da der ikke er plads til det samme antal i alle gårdene, kan de bruges som en økonomisk måleenhed for den økonomiske og vel samtidig sociale forskel mellem landsbyens forskellige gårde. Der findes også enkelte langhuse, hvor der ikke er fundet båseskillevægge og hvor der efter bevaringsforholdene formodentlig heller ikke har været nogen, disse langhuse må have haft en anden funktion. Hele landsbyen har været omgivet af et stort fælles hegn og i midten har der været et stort ubebygget område.

Især vigtigt i Hodde og af særlig kulturhistorisk betydning er en noget større gård i forhold til de øvrige gårde, der er plads til et større antal dyr i stalden, og denne gård markerer sig også overfor de øvrige gårde ved særlige kraftige hegn, der indhegner denne gård.

Kun ud fra den kendsgerning af hele landsbyen er blevet total udgravet er det muligt at foretage en samlet vurdering af landsbyen i sin helhed. Ud fra de mange omgivende hegn og de mange stratigrafiske iagttagelser ved hegnene og husene er det muligt at følge hele landsbyen i forskellige stadier. Den ældste grundplan, der kan udskilles, viser landsbyen på det tidspunkt, da det ældste hegn blev bygget og de huse, der har eksisteret eller været under opførelse samtidig med dette. Men det er faktisk muligt at gå yderligere lidt længere tilbage. Da landsbyens omgivende hegn klart er sat på stormandsgårdens hegn, må det betyde, at denne gård kan være den ældste gård på stedet, i hvert fald har denne gårds hegn eksisteret før hele landsbyens omgivende hegn er blevet opført (Hvass, 1975, Taf. I).

Fra da landsbyens omgivende hegn bliver bygget kan man følge en ganske gradvis tilflytning af enkelte gårde, indtil hele det oprindelige indhegnede område er tæt bebygget med i alt 53 samtidige huse; de kan fordeles på 27 enheder, heraf er de 22 gårde med stald i den ene ende af langhusene; ved de sidste 5 findes der ikke stald i husene og formodentlig har der ikke været nogen. På trods af denne meget

kraftige forøgelse i antallet af gårde, er landsbyens areal stadig næsten det samme.

Gårdene er især grupperet langs landsbyens nord- og sydside hver med egen indgang gennem det omgivende hegn, også i østenden er der flere indgange ind til de enkelte gårde; det er denne side, der vender ned mod de datidige engområder, derimod har der i vestsiden af landsbyen kun eksisteret en enkelt indgang.

I den senere del i landsbyens udvikling går det tilbage, det kan konstateres, at mindst 6 gårde bliver nedlagt inden landsbyen til sidst bliver lagt øde ved en storbrand.

Ca. 35 km nordøst for Hodde graves der nu på 4. år i Vorbasse i en stor landsby fra 4.-5. årh. e.Kr. Selvom denne landsby endnu ikke er totaludgravet kan man allerede nu begynde at danne sig et indtryk, dels af de enkelte gårde og dels af hele landsbyens udvikling (Hvass, 1976, 1977).

Langhusene i Vorbasse er noget større end i Hodde med en længde på mellem 30 og 43 m, hovedparten af disse huse viser en funktionsmæssig tredeling med klare skillevægge mellem de forskellige dele. I den vestlige ende findes beboelsesenden, der kan være delt i to eller tre mindre rum; derefter følger et indgangsrum, hvor der er indgang midt i hver langside af husene, og fra dette rum er der adgang både til beboelsesenden og til det næste rum, der efter de mange båseskillevægge er stalden; den østlige trediedel er formodentlig lade eller lignende, flere af langhusene har en helt åben gavl ind til denne lade.

De mange stolpehegn viser også i Vorbasse, hvordan de enkelte gårde har set ud, langhuset udgør grundstammen og hertil kan der være et eller to mindre huse indenfor det indhegnede gårdsområde. På grund af hegnene kan disse gårde følges gennem flere faser, ligesom hegnene og de stratigrafiske forhold mellem dem giver mulighed for at følge hele landsbyens udvikling på samme måde som i Hodde. Indenfor det hidtil udgravede område på 60.000 m², der dækker den vestlige del af landsbyen, findes gårdene i 2 nord-syd orienterede rækker med et ubebygget område imellem. Udgravningerne i 1977 har vist at der findes yderligere en lignende række mod øst.

I bebyggelsens start er det muligt i den vestlige række af gårde at udskille 3 gårdsanlæg, som de ældste og værende stort set samtidige, de findes med ca. 100 m's afstand; hver gård består af et langhuse og et mindre hus. I den midterste række af gårde er det lykkedes at

udskille et større anlæg i midten som det ældste, det består af to langhuse, formodentlig 2 gårde, hvor imellem der har eksisteret et agrar forhold. Med sikkerhed kan det ikke afgøres om dette anlæg er nøjagtig samtidig med de tre vestlige gårde eller om det er en smule ældre eller yngre, men det hører i hvert fald til i denne tidlige del af bebyggelsen.

Senere i bebyggelsen kan der følges en ganske gradvis tilflytning af gårde; i den vestlige række placeres de nye gårde mellem de oprindelige, men de placeres også længere mod syd. I den midterste række placeres de på begge sider af det oprindelige anlæg, og efterhånden er hele landsbyens areal blevet bebygget. På dette tidspunkt, da hele landsbyarealet er blevet bebygget, har der i den udgravede del eksisteret 17 samtidige gårde. Hvor lang tid der er mellem de enkelte tilflytninger kan ikke afgøres, men efter forandringerne i de oprindelige gårde, kan det ikke være noget langt tidsrum tilflytningerne strækker sig over.

I den seneste bebyggelsesfase sker der flere forandringer, i den midterste række gårde bliver de fleste nedlagt og i den vestlige række flyttes de fleste gårde, således at de kommer til at ligge på en jævn bue nord-syd, de rettes ind på en jævn række med fælles hegn vest og øst for gårdene; der opføres også en del grubehuse, der placeres på en jævn række lige øst for gårdene og parallelt med disse. I denne fase har der i den udgravede del eksisteret 15 samtidige gårde. Efter udgravningerne i 1977 har denne landsby haft en samtidig udstrækning på ca. 450 m i nord-syd og ca. 300 m i øst-vest. Den store forandring, der sker i denne sidste fase, tror jeg må opfattes som en samlet regulering af næsten alle landsbyens gårde, hvor de placeres ind i en fast landsbyplan med måske en stor åben plads i midten. Hvad årsagen til en sådan samlet regulering kan være er vanskelig at afgøre, ved de enkelte gårde kan det konstateres, at der ved overgangen til den sidste fase sker en betragtelig nedgang både i gårdenes størrelse og i antallet af kreaturer. Landsbyen er åbenbart inde i en større økonomisk tilbagegang, måske skal reguleringen ses i denne forbindelse.

I Hodde så vi en landsby, der voksede ud fra en regulær stormandsgård, som formodentlig den ældste enkeltgård, og på et meget tidligt tidspunkt i landsbyens udvikling opføres et stort omgivende hegn, der angiver hele landsbyens areal i hele bebyggelsesperioden, også den åbne plads i midten af landsbyen bliver på intet tidspunkt bebygget. Denne landsby må fra starten være planlagt til en bestemt størrelse, ligesom alle dens gårde er placeret i et fast mønster. Det er nærlig-

gende at opfatte stormandsgårdens ejer som organisatoren af denne storstilede planlægning.

Landsbyen i Vorbasse viser en anden form for udvikling, her er det enkelte selvstændige gårde, der med en ret stor indbyrdes afstand placeres på det kommende landsbyareal, og først på et sent tidspunkt, da hele arealet er bebygget og efter en stor samlet regulering af næsten alle gårdene opstår der en samlet plan for bebyggelsen. Hele landsbyorganisationen må være en anden end i Hodde, der er tilsyneladende ikke i Vorbasse en central skikkelse, der fra starten har foretaget en samlet planlægning af hele landsbyen ved f.eks. opførelsen af et stort fælles hegn; heri er nok den største og mest grundlæggende forskel på de to landsbyer.

Selve gården som en selvstændig økonomisk enhed med langhuset som den centrale bygning er den samme i de to landsbyer, i Hodde er gennemsnitslængden af langhuset 12-16 m, kun enkelte er noget længere op til ca. 23 m's længde. Det er den normale type langhuse fra sen førromersk- og ældre romersk jernalder. I Vorbasse er gennemsnitslængden af langhusene over 30 m, og de kan her deles i flere rum. Det er en generel udvikling af langhuset, der foregår i løbet af romersk jernalder og som har paralleller bl.a. i Nordvesttyskland (Schmid, Zimmermann 1976. Kossack, Harck, Reichstein 1974) og i Norge (Myhre 1975). Derimod er antallet af båseskillevejge og dermed antallet af kreaturer stort set det samme i de enkelte langhuse i Hodde og Vorbasse, nemlig 12-20 dyr enkelte når dog op på ca. 30 dyr. Også de indhegnede enkelte gårdsområder er betydelig større i Vorbasse, i Hodde er stormandsgårdens indhegnede område på ca. 577 m², i Vorbasse er gennemsnitsgårdens indhegnede område på ca. 2000 m², eller omtrent 4. gange så stort som den største gård i Hodde.

Ser vi på landsbyernes beliggenhed i forhold til de to vigtigste resourcer ager og eng, viser de to landsbyer den samme placering. Hodde er beliggende på kanten mellem agerbrugsjord mod vest og øst for landsbyen findes større engområder. Landsbyens længderetning øst-vest er vinkelret på engområderne, gårdene var især placeret langs nord- og sydsiden af landsbyen, således at hovedparten af gårdene havde samme adgang til ager og eng. Landsbyens beliggenhed i Vorbasse er den samme på kanten mellem ager og eng og landsbyens længderetning, de nord-sydgående rækker af gårde, er også vinkelret på engområderne, således at også her havde hovedparten af gårdene den samme adgang til ager og eng. Det må være hensynet til den samme landbrugsøkonomi, der har spil-

let ind både ved landsbyernes beliggenhed og ved deres form.

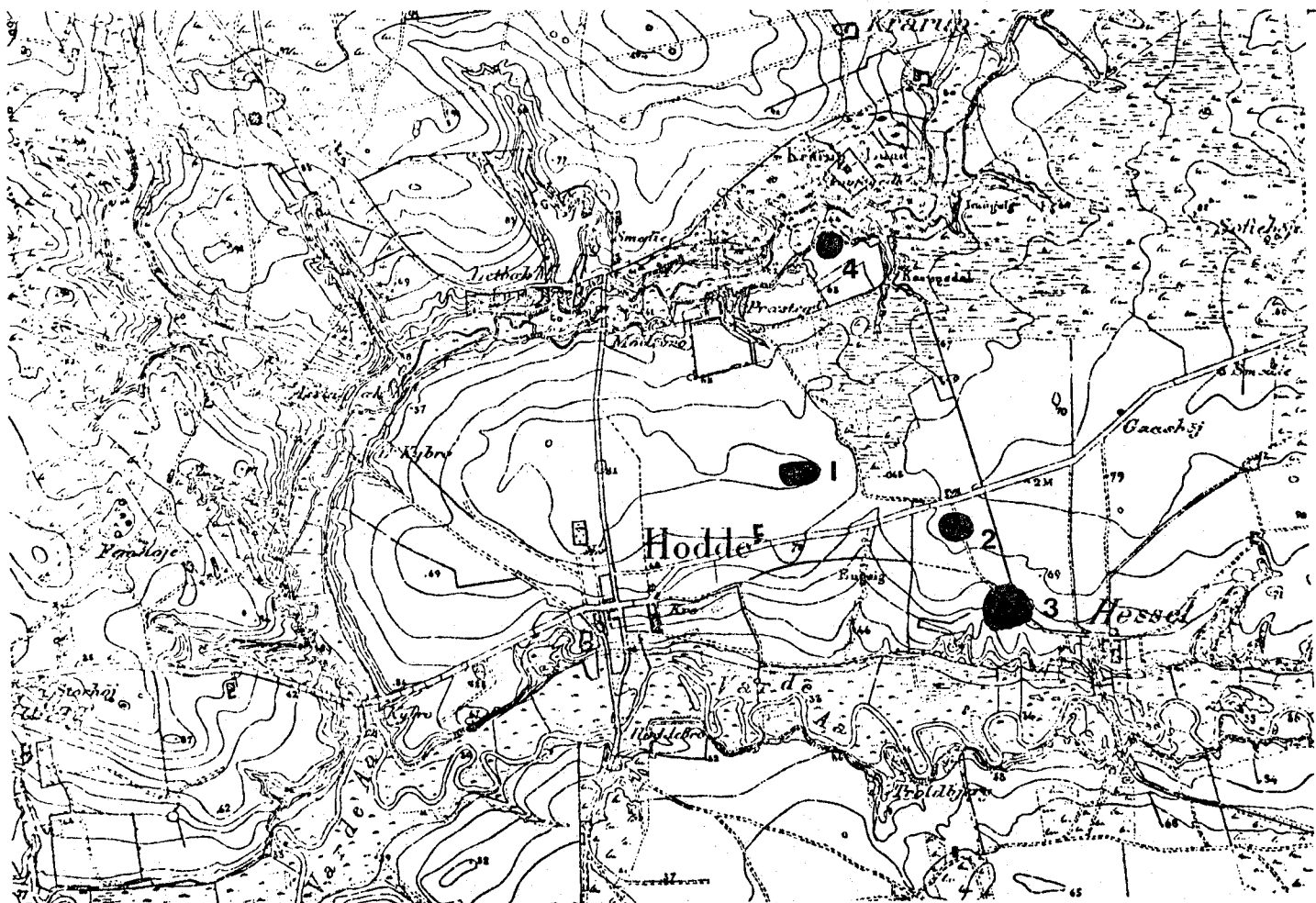
I Hodde kan vi i denne landsbys største bebyggelsesstadium beregne antallet af staldplads til kreaturerne til mellem 300 og 350. I Vorbasse kan antallet ikke beregnes, da den ikke er total udgravet, men at det også er stort kan der ikke være tvivl om. Det store antal både til kreaturer og landsbyernes beliggenhed og form i terrænet, synes at vise, at kvægavlen har været den vigtigste faktor i landbruget, da det åbenbart er hensynet til dyrenes græsningsmuligheder, der har været bestemmende for landsbyernes beliggenhed og form.

Både i Hodde og Vorbasse kunne vi følge en ganske gradvis tilflytning af enkelte gårde fra landsbyernes start og fremefter, det er i begge tilfælde en så stor tilflytning, at det ikke kun kan være en naturlig tilvækst, der er foregået. Begge landsbyer viser, at der er taget højde for denne fremtidige tilflytning allerede fra starten. I Hodde opføres ret tidligt et stort omgivende hegn, hvor hele den senere landsbytilvækst holdes indenfor, og i Vorbasse viser placeringen af de første spredtliggende gårde, at der fra starten er gjort plads til en stor tilflytning, det er åbenbart noget mere generelt der foregår, men hvorfra er alle disse gårde kommet til landsbyerne.

Lad os først se nærmere på de øvrige bebyggelser i området ved Hodde. (Fig. 1). Kun ca. 400 m sydøst for den udgravede Hodde-landsby er der ved luftfotografering fundet en anden landsby, der betegnes Hesselagergård (Hvass 1975b). Her kan man på et luftfotografi se flere langhuse i en halvcirkel, tilsyneladende er der ingen huse i midten, og udenom langhusene synes at være et omgivende hegn på samme måde som i Hodde.

Et af langhusene er blevet udgravet, det er fuldstændig magen til de fundne i Hodde, 26 m langt med beboelsesende og en ret stor nedgravet stald med plads til 25-30 større dyr. Fra gavlen af huset udgår der et mindre hegn. Der fandtes en del keramik, nederst i stalden fra sen 1. årh. f.Kr. og i den øvre del af stalden fra 1. årh. e.Kr. Efter de øvrige huses placering drejer det sig formodentlig om en samtidig landsby, hvis ældste del er samtidig med Hodde-landsbyen, men som klart går op i ældre romersk jernalder.

I den udgravede Hoddelandsby kunne det ses, at der i den senere del blev nedlagt flere gårde, måske er det disse, der er flyttet hen til den nye i Hesselagergård.



Udsnit af målebordsblad X 7 Hodde, 1870 med bopladser
 1: Hodde, 2: Hesselagergård, 3: Hessel, og gravplads
 4: Karensdal.
 Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A 480/77).

Igen ca. 300 m sydøst for Hesselagergård er der fundet en bebyggelse fra yngre romersk jernalder (Hvass 1975 c). Her er der også blevet udgravet en mindre del, hvor der fandtes flere langhuse, mindre huse og grubehuse af samme slags som i Vorbasse, denne plads kaldes Hessel.

Men i tid mangler der en bebyggelse mellem de to nyfundne pladser, Hesselagergård og Hessel. Ca. 500 m nord for Hodde-pladsen er der fundet en gravplads fra ældre romersk jernalder, til denne gravplads er der endnu ikke fundet nogen boplads, men der må være en i nærheden.

I området ved Hodde er der indenfor samme område forskellige landsbyer, der i tid følger efter hinanden og som formodentlig kontinuerlig dækker 4-500 år fra 1. årh. f.Kr. til ca. 4. årh. e.Kr. Alle findes de i samme område mellem ager og eng, der ved de omgivende åer danner et naturligt afgrænset bosættelsesområde.

I Vorbasse kender vi nu mere eller mindre rester af 3 gravpladser, der alle er placeret i samme zone som den store landsby, nemlig på kanten af en mindre bakke og de tilgrænsende engarealer. Den ene gravplads stammer fra 1. årh.f. - 1. årh. e.Kr. og er fundet indenfor det udgravede område, længere mod vest er der fundet spredte rester af grave fra 2. og 3. årh.e.Kr., og hertil kommer så den store landsby fra 4.-5. årh.e.Kr.. Vi kender ikke landsbyerne til nogen af disse gravpladser, og ved derfor ikke hvor store de er, men at de må have boet et sted i nærheden kan der ikke være tvivl om. Den mulighed foreligger, at det er landsbyerne til disse grave, der ligesom gravpladserne i området er flyttet efter et vist tidsrum. Det er det samme som kunne konstateres i området ved Hodde, i tid forskellige landsbyer, beliggende indenfor det samme naturlige afgrænsede bosættelsesområde og således at der er en tilsyneladende kontinuerlig bosættelse. Både i Hodde og Vorbasse har landsbyerne efter den fundne keramik kun varet i 100-200 år, det kan være den omtrentlige varighed for hver bosættelse.

Det ser her i Hodde og Vorbasse ud til, at der er foregået en gradvis flytning, efter at de har eksisteret på det samme sted i 100-200 år, og at dette gentager sig indenfor et naturligt afgrænset bosættelsesområde. Ved at opfatte bebyggelsesmønstret på denne måde, kommer der en naturlig forklaring på, hvordan det er muligt at foretage en storstilet planlægning af de kommende landsbyer, og det kan forklare den ganske gradvise tilflytning af de mange gårde, som er det samme fænomen, der gentages både i Hodde og Vorbasse. Årsagerne til disse flytninger kan tænkes enten at være landbrugsøkonomiske eller det kan være organisatoriske forandringer, der ligger til grund. Princippet er lidt af det samme som de vandrende landsbyer i Grøntoft, men hvor der er et meget mindre interval mellem de enkelte flytninger (Becker 1971). Lignende gør sig også gældende i Nordvesttyskland, hvor pladserne ved Gristede (Kossack 1966. Zoller 1975) og ved Flögeln (Schmid, Zimmermann 1976) viser det samme fænomen, som i Hodde og Vorbasse, men her er den afstand, de enkelte landsbyer flytter kun ganske ringe.

Litteratur:

- Becker, C.J. 1971: Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland. *Acta Archaeologica*. Vol XLII.
- Hatt, G. 1938 : Jernalders Bopladser i Himmerland.
Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.
- Hvass, S. 1975 a : Das Eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland.
Acta Archaeologica, Vol. 46.
- 1975 b : Hesselagergård. Mark og Montre, s. 17.
 - 1975 c : Hessel. Mark og Montre, s. 18.
 - 1976 : Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre.
 - 1977 : Udgravningerne i Vorbasse. Fra Ribe Amt.
- Kossack, G., 1966: Zur Frage der Dauer germanischer Siedlung.
Zeitschrift der Ges. für Schlesw.-Holst. Gesch. 91.
- Kossack, G., Harck, O., Reichstein, J. 1974: Zehn Jahre Siedlungsforschung in Archsum auf Sylt. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 55.
- Myhre, B. 1975 : Gårdhusenes konstruksjon og funksjon i jernalderen. *Arkeologiske Skrifter, Historisk Museum, Universitetet i Bergen*, 2.
- Schmid, P., Zimmermann, W.H. 1976: Flögel- zur Struktur einer Siedlung des 1. bis 5. Jhs. n. Chr. im Küstengebiet der südlichen Nordsee. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*. 11.
- Zoller, D. 1975 : Die Ergebnisse der Grabung Gristede, Kr. Ammerland, 1971-1973. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 9.

Diskussion:

Kristiansen: Rejste spørgsmålet om husenes levetid.

Hvass og Becker: Fremhævede den store usikkerhed omkring dette spørgsmål. De moderne forsøg ikke afgørende - der er forskel på beboede og ikke beboede huse.

Harck: Oplyste, at man i Hedeby arbejder meget stærkt med datering af huselementer ved hjælp af dendrokronologi.

Andersen: Forhørte, hvor langt de såkaldte vandrende landsbyer flyttede og i øvrigt hvilke ideer man havde om årsagerne hertil.

Becker: Svarede, at der var tale om korte afstande, højst nogle hundrede meter, og i øvrigt at flytning fandt sted engang pr. generation.

Jeppesen: Nævnte, at samme fænomen tilsyneladende kunne iagttages på Fyn. På grund af de korte afstande må det antages, at man til stadighed udnyttede samme ressourceområde.

Liversage: Mente ikke der var tale om egentlige vandrende landsbyer men om flytning omkring af husene indenfor et marksystems faste grænser.

Kristiansen: Nævnte, at i troperne flyttede man efter generationer pga. affald og onde ånder.

Hansen: Anførte, at når en landsby havde eksisteret i nogle generationer ville jordværdien her være forbedret, men de omliggende jorder forringet - ergo flyttede man.

Harck: Forespurgte om overfladefundene i Vorbasse og Hodde.

Hvass: Svarede, at på Hodde fandtes en del keramik, men i Vorbasse næsten ingen ting.

Liversage: Foreslog, at nedgangen i keramikfundene skyldtes, at man begyndte systematisk at køre gødning ud.

Jeppesen: Spurgte om der kunne iagttages nogen forskel på kulturjords sammensætning mellem Hodde og Vorbasse. Anførte muligheden af at den sorte kulturjord med mange skår på æ. j. bopladserne kunne skyldes manglende udkørsel af gødning, medens mangel på lignende sort kulturjord på vikingetidspladser og i middelalderlandsbyer kunne tyde på en intensiv gødskning.

Hvass: Svarede, at han ikke havde iagttaget nogen forskel.

En undersøgelse af jernalderfundenes udbredelse i Præstø Amt.
Af Helge Nielsen

I diskussionen om bebyggelsen forud for vikingetid eller ældre middelalder indgår både stednavne og arkæologiske kilder. En række bebyggelsesindicerende stednavne med endelser som -inge, -lev og -løse antages således at hidrøre fra et ikke nærmere afgrænset tidsrum forud for vikingetid, og i den arkæologiske fundmængde indgår der ligeledes bebyggelseshistoriske data. Hverken navne eller fund udgør dog nødvendigvis fuldt repræsentative udsnit af oprindelige helheder. Decimering af stednavne (bebyggelsesnedlæggelser eller navneskift) kan have været særligt fremtrædende i visse egne, og den arkæologiske fundmasse vil ligeledes kunne indeholde "systematiske afvigelser" med hensyn til repræsentativitet.

Bebyggelsesudviklingen i Præstø Amt afviger næppe generelt fra de øvrige østdanske regioners, og da stednavnestoffet nyligt er udførligt publiceret her (Lis Weise: Stednavne i Præstø Amt, Institut for Navneforskning 1975), har jeg fundet det formålstjenligt at undersøge, om Præstø Amts jernalderfund viser tendenser i retning af at følge de nævnte ældre stednavnetyper i udbredelse. Det er således et prøvet emne, der atter tages op, og hvor frugtesløse de ældre diskussioner stednavne kontra arkæologiske fund end har været, vil jeg alligevel vove at fremlægge en række foreløbige resultater og overvejelser.

Udgangspunktet er Nationalmuseets sognebeskrivelse, hvor jeg ved en foreløbig gennemgang af samtlige karterede jernalderfund i den sjællandske del af Præstø Amt har optalt ca. 150 lokaliteter. Mange af disse er løsfund eller tilhører fundkategorier, som ikke behøver at være bebyggelsesindicerende på mikroplanet (f. eks. oldtidsveje og offerfund). De er derfor frasorteret i første omgang. Ligeledes har jeg frasorteret de få og kun undtagelsesvist præcist daterede bopladsfund, som også udgør en broget kategori, således at alene gravfundene står tilbage. Gravfundene udgør til gengæld en relativt stor og homogen gruppe med hele 76 lokaliteter. Hovedparten tilhører yngre romersk jernalder, evt. ældre romersk jernalder. Kun få er yngre eller ældre. Disse 76 gravfundslokaliteter modstilles af 44 -inge, -lev og -løsebyer, idet jeg har frasorteret de byer, hvis navne muligvis på grund af bydelinger (flytninger?) optræder dobbelt, f.eks. tilfældet Store og Lille Heddinge.

De 76 fundpunkter og 44 "navnepunkter" (subjektivt fikseret i bycentrene) er overført til samme arbejdskort i 1:100.000, og om navne-

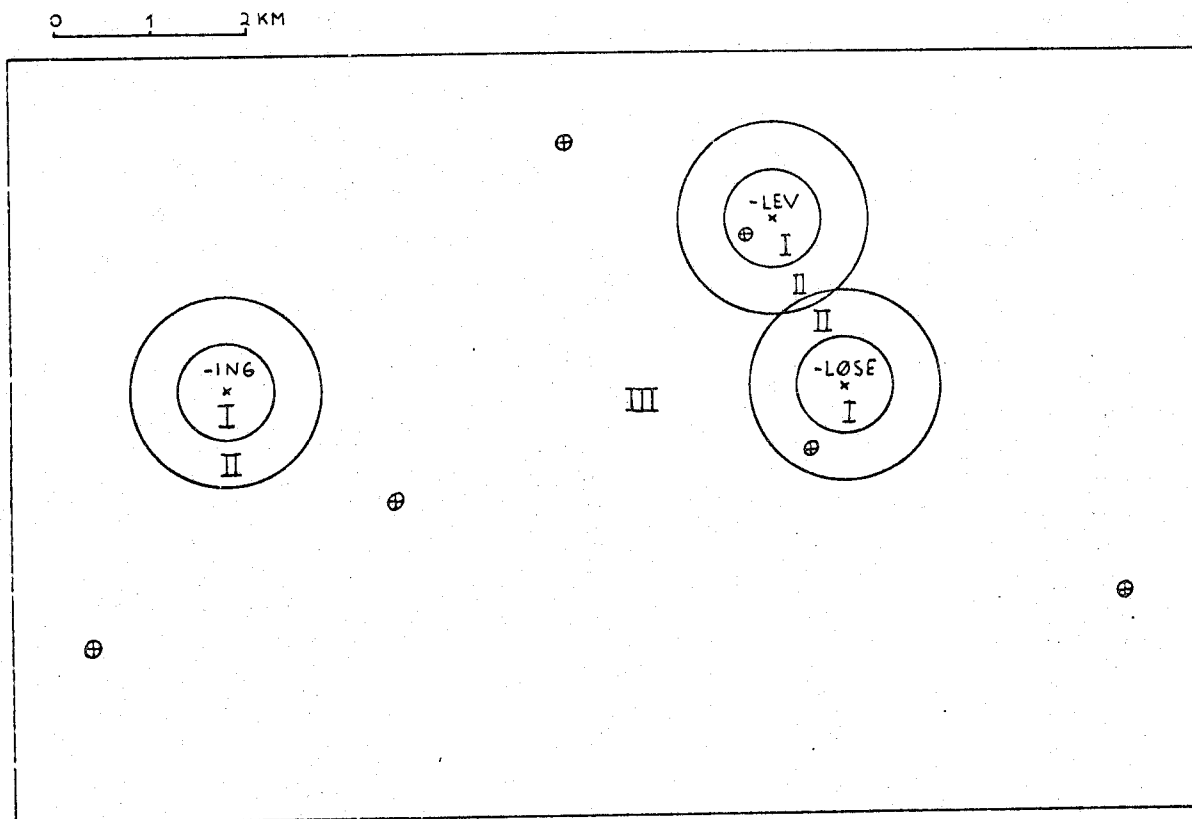


Fig. 1. Cirklerne radier er henholdvis 0,5 km (zone I) og 1 km (zone II)
 Hver bys zone I omfatter 0.79 km^2
 Hver bys zone II omfatter 2.36 km^2

punkterne er der tegnet cirkler med faste radier 0,5 km og 1 km til zoneinddelinger. Princippet fremgår af fig. 1, idet arbejdskortene ikke er reproducerbare. Hermed er alle fundpunkter entydigt defineret i forhold til deres afstande fra navnepunkterne, idet fundlokaliteterne enten kan ligge i zone I (indenfor 0,5 km fra et navnepunkt), i zone II (mellem 0,5 og 1 km fra et navnepunkt) eller i zone III (over 1 km fra et navnepunkt).

Den sjællandske del af Præstø Amt omfatter ifølge Trap $1455,98 \text{ km}^2$. Med 76 fund er den gennemsnitlige fundhyppighed = $0,52 \text{ fund pr. } 10 \text{ km}^2$.

Det er ud fra beregninger af zonernes arealstørrelser, man kan bedømme, om fundene optræder hyppigere nær navnepunkterne end en tilfældig fundspredning ville kunne afstedkomme. Fig. 2 angiver a) zonearealberegninger (der kompenseres ikke for hinanden skærende cirkler ved nærliggende navnepunkter), b) zonearealerne som procent af det totale areal på $1455,98 \text{ km}^2$, c) antal fund i zonerne og d) de relative fundhyppigheder modsvarende antal fund pr. 10 km^2 . Fig. 3 illustrerer de relative fundhyppigheder.

Fig. 2.

PRÆSTØ AMT EXCL. MØN. Fordelingen af 76 jernaldergravfund ældre end vikingetid i forhold til stednavne -inge, -lev og -løse.

	Zone I 0 - 0.5 km	Zone II 0.5 - 1.0 km	Zone III over 1.0 km
44 byer	34.56 km ²	103.67 km ²	1317.75 km ²
-inge	2.37% af areal	7.12% af areal	90.51% af areal
-lev	8 fund	8 fund	60 fund
-løse	2.3 fund pr. 10 km ²	0.77 fund pr. 10 km ²	0.46 fund pr. 10 km ²
18 byer	14.14 km ²	42.41 km ²	1399.43 km ²
-inge	0.97% af areal	2.91% af areal	96.12% af areal
	1 fund	1 fund	74 fund
	0.71 fund pr. km ²	0.24 fund pr. km ²	0.53 fund pr. km ²
19 byer	14.92 km ²	44.77 km ²	1396.29 km ²
-lev	1.02% af areal	3.07% af areal	95.90% af areal
	6 fund	6 fund	64 fund
	4.0 fund pr. 10 km ²	1.3 fund pr. 10 km ²	0.46 fund pr. 10 km ²
7 byer	5.50 km ²	16.49 km ²	1433.99 km ²
-løse	0.38% af areal	1.13% af areal	98.49% af areal
	1 fund	1 fund	74 fund
	1.8 fund pr. 10 km ²	0.61 fund pr. 10 km ²	0.52 fund pr. 10 km ²

Anskuet på denne måde er fundhyppigheden påfaldende stor omkring -lev og -løsebyerne, omend det kun er -levbyernes talværdier, der giver statistisk sikkerhed for ikke-tilfældigt sammenfald (ved Chi-square test). De karterede fund viser derimod tilfældig spredning i forhold til -ingebyernes navnepunkter - og i øvrigt også til de ret talrige, men senere daterede by-byer, der almindeligvis sættes omkring vikingetid.

Den forholdsvis enkle analyse viser således, at -lev, og måske også -løsebyerne i Præstø Amt er gode indikatorer for nærliggende jernaldergravfund, selv om den største fundmængde ligger uden for cirkelzonerne.

Sammenfaldet kan næppe alene forklares ud fra nutidige erhvervsøkonomiske faktorer, for på hvilke måder skulle -lev og -løsebyer klart afvige fra -inge og -bybyer, hvad angår opdagelse og registrering af fundlokaliteter? For mig at se må årsagen til fundhyppigheden omkring -lev og -løsebyer snarere søges i en eller anden form for bebyggelseskontinuitet inden for samme afgrænsede arealer, jfr. også 0,5 km-grænsens betydning for fundstatistikken. Fundene tilhører overvejende yngre romersk jernalder (ca. 200 - 400 e. Kr.). Navnene kan være af samme alder eller tilhøre den følgende fundfattige periode germansk jernalder, men foretrækker man en sen datering af navnene, forudsætter det, at navngivningen ofte er foretaget på et senere

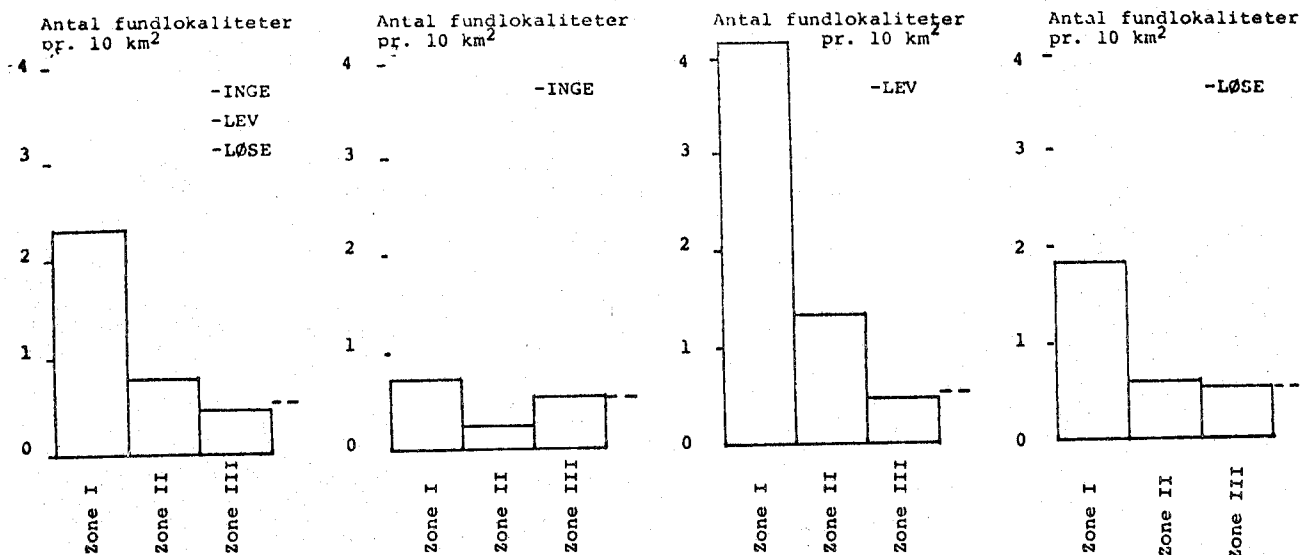


Fig. 3. PRÆSTØ AMT EXCL. MØN. Fundfordelinger for 76 jernaldergravfund i zoner omkring -inge, -lev og -løsebyer.

tidspunkt end bosættelsen.

Et lille tankeeksperiment kan tjene til at understrege, at der ikke formelt er noget i vejen for, at navnene -lev og -løse er af samme alder eller ældre end fundhorisonten. Såvel navne som fund kan hidrøre fra en større gruppe navngivne bebyggelser, og har der f.eks. i et område været 100 -levbebyggelser med tilhørende gravpladser, hvor 20% har overleveret navn og 30% ydet gravfund, kan vort kildemateriale i dag forventes at være reduceret efter følgende fordelingsmønster:

6 bebyggelser repræsenteres både af stednavne og fund.

14 bebyggelser repræsenteres alene ved stednavn.

24 bebyggelser repræsenteres alene ved fund.

56 bebyggelser repræsenteres hverken ved stednavne eller fund.

Eksemplet illustrerer også klart, hvorfor navnepunkter og fundpunkter på et udbredelseskort kun viser begrænset sammenfald, når hverken navne eller fund er komplet overleveret.

En løselig gennemgang af sognebeskrivelser og litteratur (Albrechtsens iagttagelser for Fyn og Th. Mathiassens egnsundersøgelser) bekræfter tendensen fra Præstø Amt. Muligvis træder -ingenavnene også mere i forgrunden i andre egne. Alment kan man da undlade, at visse af de ældre stednavne er gode indikatorer for jernalderbebyggelse. På denne baggrund kan det derfor også kun vanskeligt anses for tilfældigt, når Fynsprojektets nye landsbyundersøgelser og andre ældre udgravninger viser bosættelsesspor fra ældre jernalder under flere (mange?) af landsbyerne med gamle stednavne. Det er således fristende endnu en gang at understrege den mulige kontinuitet på de frugtbare øst- eller ødanske morænejorder, hvad enten man så skal tale om "bopladskontinui-

Men påvisning af bopladskontinuitet eller bopladsområdekontinuitet må nødvendigvis være en vanskelig arkæologisk opgave ved den enkelte lokalitet, d.v.s. omkring en eksisterende (eller nedlagt landsby med gammelt stednavn. Keramikken, som er det bedste redskab til datering af bosættelse, kan ikke forventes at optræde i samme mængder og bevaringstilstand for alle perioder. Det må jo netop skyldes egenskaber ved keramikken, når det overhovedet er svært at påvise bosættelser i det lange tidsinterval fra yngre romersk jernalder og frem til vikingetid - i det mindste for øernes vedkommende. Følgende faktorer kan medvirke til at forstyrre fundbilledet:

1. Andre materialer til beholdere og service kan have reduceret mængden af lertøj.
2. Med udvidet gødskning kan husaffald være spredt på markerne. (Det er tidligere fremhævet, at antallet af affaldsgruber på Fyn aftager gennem romersk jernalder, indtil de helt forsvinder omkring 400 e.Kr.).
3. Det er muligt, at godskvaliteten forringes så meget, at det får følger for lertøjets evne til at overleve gennem tiden. Det er således i forvejen velkendt, at jernalderlerkarskår kan frostødelægges efter blot 1 vinters ophold på jordoverfladen.

Såfremt de fundfattige århundreders bosættelse ofte skal søges i eller nær byer med gamle stednavne - og det er der som anført meget der tyder på, er det derfor ikke sikkert, at de fundfattige perioder normalt ville give sig tilkende ved punktudgravninger, hvor de væsentligste informationer netop hentes i den indsamlede keramik. Jeg mener, at dette aspekt må tages i betragtning ved vurdering af såvel gamle som nye undersøgelsesresultater fra gravninger i byerne, hvor de muldede kulturlag oftest er under 1 meter tykke, og hvor skårødelæggende aktiviteter har været fremtrædende gennem århundreders byggeri og intensiv havebrug.

Diskussion.

Jørgensen: Fremførte, at stednavneforskerne ikke er i tvivl om, at -inge, -lev og -løse må gå tilbage til før vikingetid, til folkevan-dringstiderne. Jørgensen mente selv, at der ikke kunne være tvivl om, at stednavnene er indikatorer for gammel bebyggelse, men om de er flyttet kan selvfølgelig ikke afgøres.

Harck: Spurgte om kortnavnenes alder.

Jørgensen: Svarede at kortnavnene var man gået bort fra. De tilhører en stor rodekasse, hvor der måske gemmer sig nogle gamle navn.

Hansen: Mente, at de gamle stednavne snarere betegnede økonomiske områder og ikke en landsbys lokalisering. De gamle stednavneendelser betegner netop et territorium.

Porsmose: Erklærede sig enig heri, idet man i det fynske landsbyprojekt var nået frem til samme opfattelse af stednavnenes vidnesbyrd i bebyggelseshistoriske studier.

Thrane: Spurgte om -løse er indikator for en mere ekstensiv dyrkning.

Jørgensen: Svarede, at -løse nok betyder græsgang, men spørgsmålet er endnu uafklaret.

Kristiansen: Spurgte om stednavneforskningens dateringsgrundlag.

Jørgensen: Svarede, at man kun med sikkerhed kunne fastslå alder på de navnetyper som var produktive i vikingetidens. De øvrige typer måtte placeres i forhold hertil.

Undersøgelser af bosætningskontinuitet fra romertid til tidlig middelalder belyst ved eksempler fra Nedresaksen og Mellemslesvig (Sild).

Af Ole Harck.

Gennem studier af materiale fra den nordøstlige del af Nedresaksen, fra området omkring Flensborg Inderfjord og fra Sild er det lykkedes at fremdrage forskellige synspunkter til belysning af bosætningskontinuitet i storregioner bestående af indtil flere naturligt afgrænsede områder som f.eks., floddale, bakkeøer etc. (makroplan) i mindre, naturligt afgrænsede arealer (mesoplan) og i bopladscentre (mikroplan), hvor der enten udfra den topografiske situation kan tales om en samlet bebyggelse eller hvor punktuelle undersøgelser, herunder udgravninger, har godtgjort en sådan.

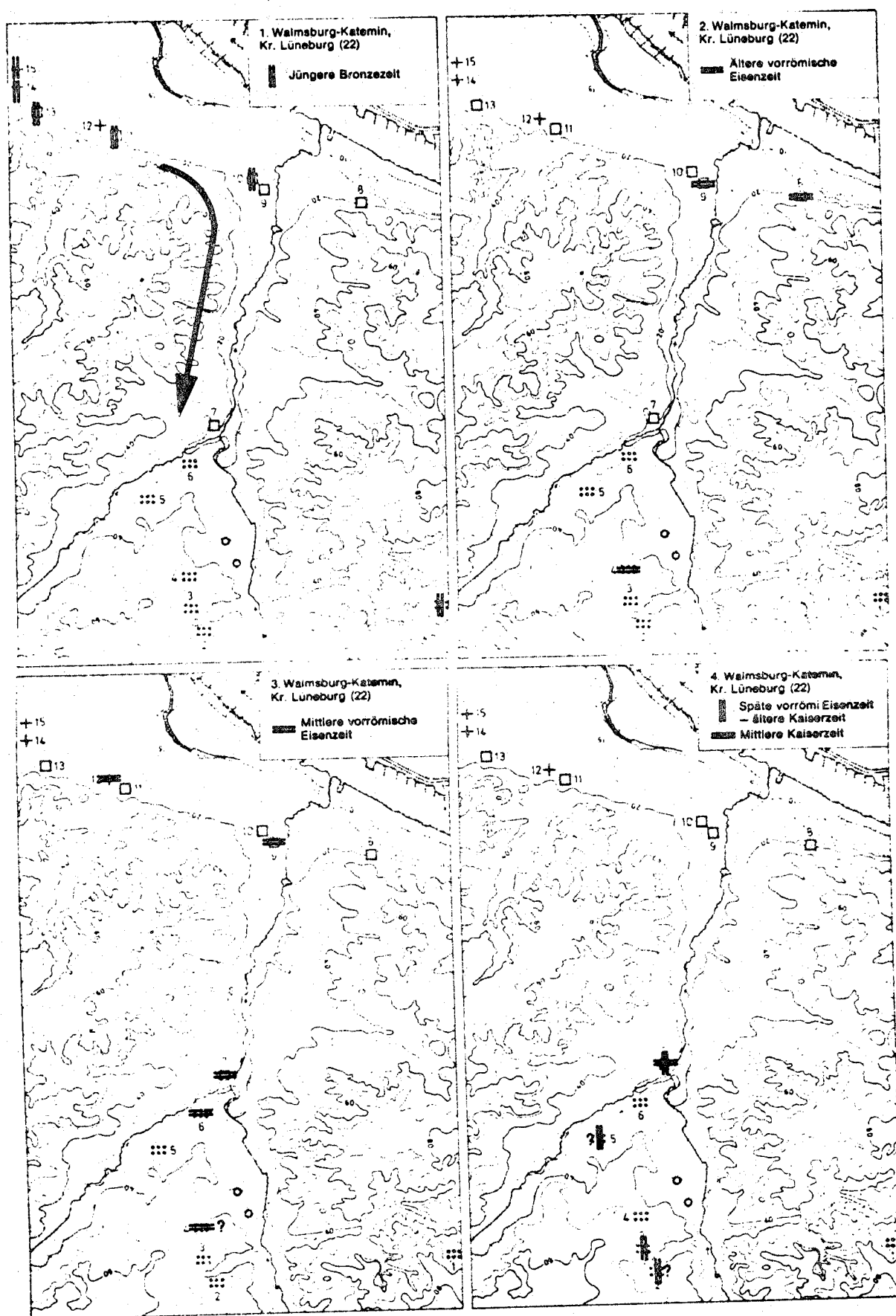
1. Regionale analyser af kontinuitet (makroplan).

Forudsætning for regionale undersøgelser på makroplan er generelt egnsundersøgelser. Forud for en historisk vurdering bør det indsamlede, daterede gods dog analyseres med henblik på at sikre f.eks. typologisk og kartografisk ensartethed og for at udelukke, at fejl-kilder, som f.eks. kan skyldes forskydninger af kulturgrænser eller forandringer i det topografiske miljø, fører til fantasifulde konklusioner.

Eksempel: Nordøstnedresaksen:

I gennem kortlægning af bestemte gravformer, oldsagstyper og varighed for lokal bosætning er det muligt at påvise forskydninger af "kulturgrænser" indenfor et 30-50 km bredt bælte mellem floddalene Ilmenau i vest og Jeetzel i øst i perioden fra ældre bronzealder til tidlig middelalder (Harck 1972/73, kort 4-6, 9-11, 15, 22, 27-32). Disse forhold har dog ingen indflydelse på bosætningen i de enkelte større regioner, der blev analyseret enkeltvis (Harck 1972/73, kort 2: Luhetal (I), Ilmenautal (III), Jeetzeltal (V)). Statistisk set tegner der sig et billede af konstant bebyggelse i disse områder, selvom denne viden fortrinsvis baserer på tilfældigt indsamlet materiale. Det fremgår af den i flere tabeller nedfældede dokumentation, at gravgods overvejer i tiden op mod mellemfjorromersk jernalder overfor bopladsfund i de følgende århundreder, indtil et almindeligt brud i bosætningen gør sig gældende omkring 4.-5. århundrede. Specielle topografiske analyser af bo- og gravpladsernes beliggenhed viser, at der er tale om lokale fundkoncentrationer, der i mange tilfælde samlet repræsenterer

Fig. 1



1. Sammatz 1; 2. Darzau 2; 3. Darzau 3; 4. Darzau 1; 5. Ventschau 2; 6. Ventschau 1; 7. Quarstedt 1; 8. Neu Darzau 1; 9. Katemin 2; 10. Katemin 1; 11. Walmsburg 3; 12. Walmsburg 5; 13. Walmsburg 2; 14. Walmsburg 1; 15. Walmsburg 4.

kontinuitet af betydelig varighed, selvom der foreligger dette skift i overleveringen (Harck 1972/73, tabel 5 a-b, 6a). Resultaterne fra Nordøstnedresaksen for perioden mellem ca. 100 f.v.t. og 200 e.v.t. svarer i udstrakt grad til de ting, R. Seyer er nået frem til i de østfor liggende tidligere prøjsiske provinser mellem Elben og Havel for samme tidsrum (Seyer 1976). Denne overensstemmelse af regional kontinuitet i et samlet område omkring Elben på størrelse med Jylland genspejler sandsynligvis et historisk relevant billede. Konklusion: I landskabsområder af makrostørrelse kan almindelig kontinuitet påvises f.eks. ved brug af statistik, når der foreligger et tilstrækkeligt materiale, der ikke udelukkende stammer fra udgravninger. Fejltydning p.gr. af dateringsvanskeligheder eller af mangel på fyldestgørende fund udlignes i høj grad ved denne metode. Ved sammenligning af indtil flere naboregioner skabes der mulighed for at tolke resultaterne historisk forsvarligt. For de nordøstlige Nedresaksens vedkommende viste analysen således regional kontinuitet fra begyndelsen af yngre bronzealder frem til ca. 4-5. århundrede e.Chr.

2. Analyse af mesoplan-arealer.

Tilsvarende undersøgelser af mindre arealer viser parallelle træk. Forudsætning er her ligeledes et tilstrækkeligt antal af fund indsamlet ved systematisk egnsundersøgelse, tilsyn med jordarbejder etc. over et længere tidsrum og mindre udgravninger.

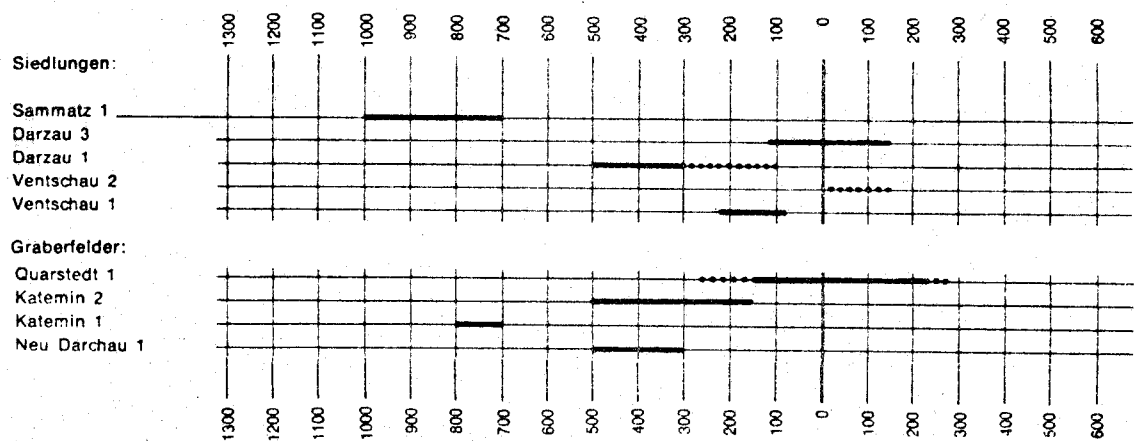
Eksempler. 1. Nordøstnedresaksen:

En gennemgang af bosætningen i den lille ådal ved Katemin (Harck 1972/73, kort 2, nr. 22, kort 51, 1-4) viser en forskydning i bebyggelsens topografi fra yngre bronzealder, hvor fundene er koncentreret i en smal zone under en moræneklint umiddelbart ved Elben, til romertid, der er flyttet til et frugtbart areal flere kilometer ind i landet. Om der ligger en omstilling i erhvervsmæssig henseende bag denne proces (f.eks. et skift fra fiskeri til agerbrug), ved vi ikke. Statistisk set er der tale om en kontinuerlig bosætning ved ådalen fra i hvert fald førromersk jernalder til ældre romertid, til trods for de foroven beskrevne forandringer i overleveringen og det relativt spinkle materialegrundlag (fig. 1 - 2).

Tilsvarende ses på bakkedrag Öring syd for Lüchow (Harck 1972/73, kort 2, nr. 10, kort 38-43): To steder er der sandsynliggjort pladskontinuitet fra yngre bronzealder til folkevandringstid. Af tabellen fig. 3 fremgår det tydeligt, at der her igen er tale om et spring fra et

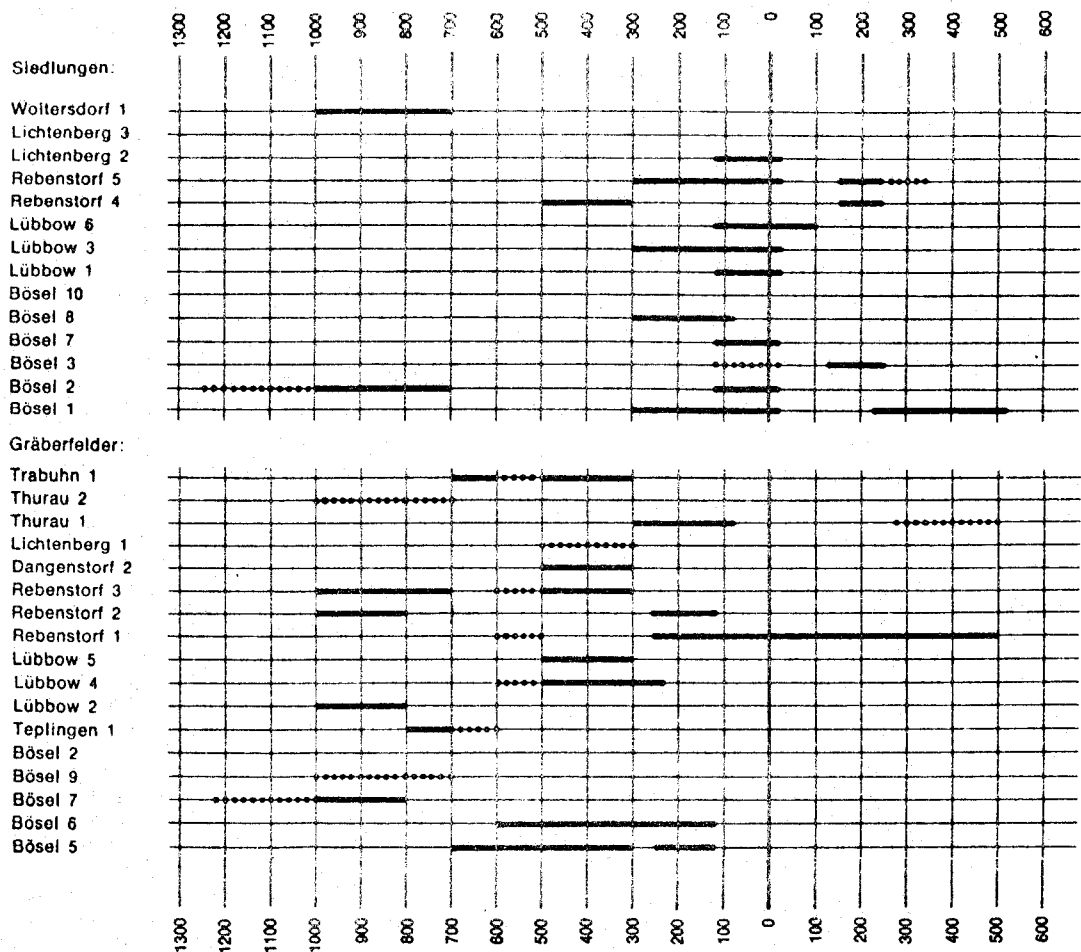
Besiedlung im Tal des Kateminer Baches

Fig. 2



Besiedlung am Öring

Fig. 3



overvejende på gravfund byggende udsagn for den ældre fases vedkommende indtil 3-2. århundrede f. v.t., mens det senere fortrinsvis er bopladsmateriale, der dominerer.

Flensborg Inderfjord:

Fund fra yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder (gruppe 1) er både syd (Landesaufnahme: Röschmann 1963) og nord for grænsen (indsamling: A. Wortmann, Padborg) koncentreret i sandområdet vest for ungmorænen, mens materiale fra de følgende perioder (gruppe 2) udelukkende kendes fra de tungere jorder mod øst. En lokal kontinuitet fra gruppe 1 til gruppe 2 er således udelukket af topografiske grunde. Hvorvidt der ved valg af et større kortudsnit ville foreligge en anden situation, vides ikke. (Harck 1973) (fig. 4).

3. Mikroplanundersøgelser af bo- og gravpladser.

Forudsætning herfor er udgravninger med stratigrafiske analyser (a) eller topografiske studier (b).

Eksempler. a: se følgende om Arksum.

b: Harck 1972/73, 107 ff., kort 33 ff.

Arksum på Sild.

Udgravningsvirksomhed kombineret med en systematisk materialeindsamling på Sild og her især på bakkeøen Arksum har givet gode eksempler for de under punkt 1-3 angivne og beskrevne modeller: I følgende kortfattede sammendrag, der baserer på en beretning ved Kossack, Harck og Reichstein (1974), skitseres resultaterne med hensyn til kontinuitet i omvendt rækkefølge i forhold til det foroven nævnte skema.

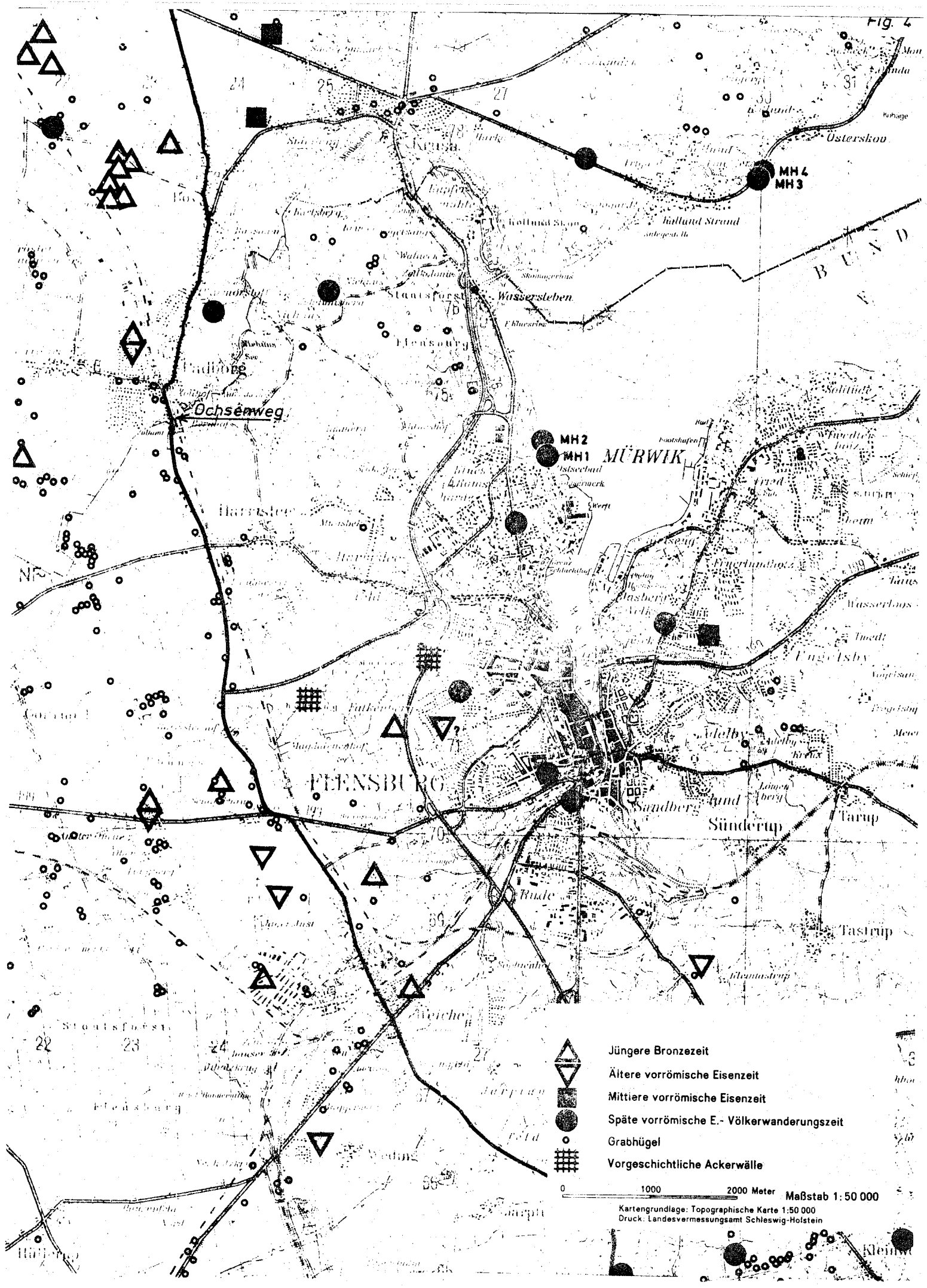
Den 2,6 km² store bakkeø Arksum på Sild er siden 1963 undersøgt af arbejdsgrupper fra Kiel under ledelse af G. Kossack, J. Reichstein og undertegnede. Koncentration om tre projekter:

1. Byhøjen Melenknop ved bakkeøens sydlige rand (romertid).
2. Ringvolden Arksumborg fra romertid.
3. Vikingetidsbygden Alt-Archsum i den nuværende landsbys centrum.

~~Punktuelle undersøgelser:~~

Ved Melenknop-udgravningen fandtes spor af en sporadisk bebyggelse fra neolitikum og bronzealder. I overgangsfasen mellem disse to perioder anlagdes en gravhøj på en siden ardfuret mark. Fra slutningen af bronzealderen tiltagende transgressionsindflydelse, der medførte, at

Fig. 4



-  Jüngere Bronzezeit
-  Ältere vorrömische Eisenzeit
-  Mittlere vorrömische Eisenzeit
-  Späte vorrömische E.- Völkerwanderungszeit
-  Grabhügel
-  Vorgeschichtliche Ackerwälle

0 1000 2000 Meter Maßstab 1:50 000
Kartengrundlage: Topographische Karte 1:50 000
Druck: Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein

man i førromersk jernalder forhøjede hele området med indtil 0,80 m tykke lag af muldjord iblandet affald (knogler, muslinger og keramik). Det på denne måde tørlagte areal benyttedes til agerbrug. Den samtidige boplads kendes ikke.

Kort før Christi fødsel grundlagdes en landsby med flere huse og mindre gårdanlæg, bl.a. i trelænget form. Stratigrafisk verifikation for, at husene ofte udbyggedes 2-3 gange. Ødelæggelse tildels ved brand. Landsbyen bestod over længere tid: Flere gårdanlæg ligger diskordant oven på hinanden uden hensyntagen til den forudgående bebyggelse (A-lagene).

I ca. 1. århundrede e.Chr. følger kortere eller længere brud på bosætningsintensiteten (ruderalvegetation påvist).

Derpå opførtes i slutningen af 1. århundrede e.Chr. et centralt langhus (B-lagene). Dette blev nedbrudt eller brændt og så omgående indtil 5-6 gange genopbygget på nøjagtig samme sted og måde under hensyntagen til den forudgående huskonstruktion. Indenfor huset flere ombygningsfaser og samtidig en tilsvarende udbygning af sidebygninger og fadebure. Kontinuitet til ca. slutningen af 4. eller begyndelsen af 5. århundrede sikret.

Konklusion: 1. Kontinuitet indenfor A-lagene (landsbyfasen) af stratigrafiske grunde sandsynlig (kort før Christi til ca. 1. århundrede e.v.t.).

2. Kortere eller længere brud på bosætningsvirksomheden i 1. århundrede e.Chr.
3. Fuldkommen ny grundplan for bebyggelse med langhus og sidebygninger fra slutningen af 1. århundrede til 4-5. århundrede.

Ringvolden Arksumborg: Dateret til ældre romertid (facetterede randskår). Funktion muligvis i forbindelse med lokal kult. Kærnevold udbygget flere gange både på ydersiden, men frem for alt på indersiden. Her chancer for at kombinere voldafsnit med bebyggelsesfaser i området nær voldens fod.

Afsnit 1: Fem eller seks forskellige hyttelag med små lette bygninger med vægge af flettet træværk i kontinuerlig lagfølge.

Afsnit 2: Bygningslag med hytter i samme system som de nedre træhytter, dog med vægge af græstørv. Brøndlignende skakter med kultfunktion?

Afsnit 3: Ingen bygninger kendt til dato. Spor af stolpehuller.

Konklusion: Afsnit 1 er ifølge keramikdateringen samtidig med A-lagene på Melenknop. Afsnit 2 kunne falde sammen med ældste del af B-lagene. Lokal tradition bevaret mellem A og B, derfor sandsynligvis bosætningskontinuitet mellem A og B i Arksum som helhed.

Keramikindsamling og mindre prøvegravninger på bakkeøen har vist, at tidsrummet mellem kort før Christi fødsel og 4.-5. århundrede er godt repræsenteret i materialet. Perioden mellem germanertid og vikingetid (8. - 10. århundrede) er derimod ikke overbevisende dokumenteret ved udgravningerne. Profil med lerkarskår fra 4-5. århundrede og senere nedgravede vikingetidsurner viste før-vikingetids muldrag over ældre germanertid (Holm).

I Alt-Archsum fandtes under vikingetidshuse muldrag, der muligvis kan dateres til 6. århundrede på grundlag af nogle lerkarskår, som er sidestillet med materiale fra Drengsted. Vikingetids bosætning fra 8. til 10. århundrede sikret. Fund fra 11. og 12. århundrede mangler tilsyneladende.

Sammenfatning: Kontinuitetsstudierne i Arksum begunstiget af meter-tykke kulturlag. Tiden fra omkring Christi fødsel til 4.-5. århundrede er dokumenteret flere steder. Problematisk er:

1. overgangen fra germanertid til vikingetid.
2. overgangen fra vikingetid til tidlig middelalder.

Disse resultater, der udelukkende baserer på udgravningsresultater, altså på punktuelle undersøgelser, bekræftes både ved analyse af det samlede fundmateriale fra bakkeøen (mesoplan) og på Sild som helhed (makroplan).

Bakkeøen Arksum:

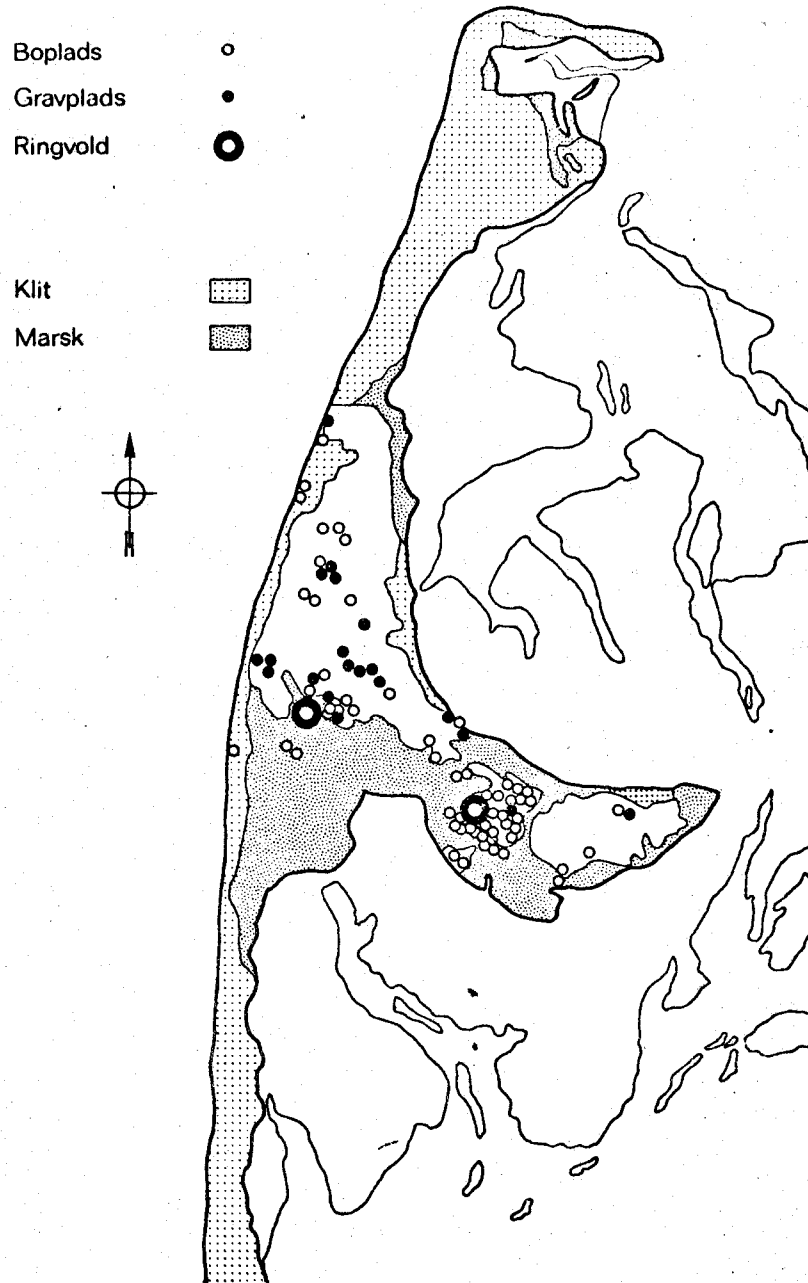
Kortene fra Arksum-området viser et større antal af bopladser (byhøje og mindre anlæg under fladmark) i ældre romertid (1). Senere aftager denne bebyggelsesintensitet noget, samtidig med at Arksumborgs tidligere funktion glemmes (Kossack, Harck, Reichstein 1974, 313, Abb. 15).

Udgravninger har vist, at den dyrkede jord i romertid lå omkring de enkelte gårdanlæg. Sandsynligvis benyttedes marskengene til græsning m.m. Geologisk set er der tale om en regressionsfase.

I vikingetid (2) koncentreredes bygden i et område uden ældre jernalderbebyggelse. Ved skåropsamling etc. kan det opdyrkede areal bestem-

Fund fra romertid og folkevandringstid på Sild
(Kersten o. La Baume 1958 og nyfund)

Fig. 5

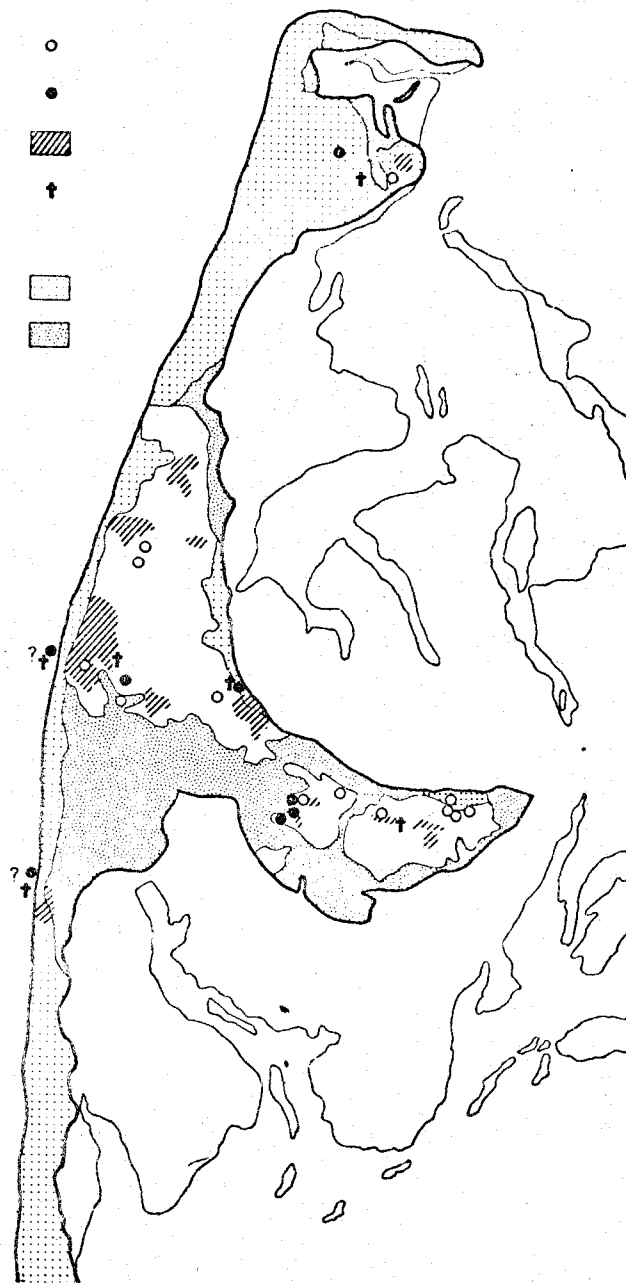


mes nord og vest for gårdgrupperne (Kossack, Harck, Reichstein, 1974, 362, Abb. 30).

Middelalderens (3) facetterede randskår er fundet på de fleste marker på bakkeøen. Forskelle i disse funds koncentration viser nye centre udenfor det i vikingetiden opdyrkede område (Kossack, Harck, Reichstein 1974, 367, Abb. 31).

Hver fase (1 - 3) repræsenterer forskellig udnyttelse af den lille bakkeø's område i landbrugsmæssig henseende. Manglen på overensstemmelse kan skyldes udviklingstrin i jordbrugsmæssig betydning, men også diskordans med hensyn til kontinuiteten.

- | | |
|----------------|---|
| Vikingetid | ○ |
| Middelalder | ● |
| Nutidig bebyg. | ▨ |
| Kirke | † |
| Klit | □ |
| Marsk | ■ |



Sild (makroplan):

På lignende måde gengiver fordelingen af romertidsfund på Sild som helhed et andet billede end kortet med vikingetids- og middelalderfund (fig. 5-6). Mens de førstnævnte stort set er jævnt repræsenteret på alle øens bakkeøer og derudover i marsken, så ligger det til dato kendte yngre materiale koncentreret langs marskranden på øens sydside. Pollenanalyse af jordlag på Silde hovedområde (Vesterland-Kampen) dateret til ca. år 1000 e.v.t. sandsynliggør, at der har været udstrakte hedearealer i denne tid (Averdieck o. Hummel, 1974). Derved begrundes omlægningen af bebyggelsen mod syd overfor det i jernalderen udnyttede areal.

Vi kan ikke datere denne "flytteproces". Der er ting, f.eks. stednavne og enkelte fund, der tyder på, at der burde være en kontinuitet fra ældre germanertid til vikingetid på Sild, mens andre forhold understreger, at en punktuell kontinuitet ikke foreligger. Derimod synes en nogenlunde overensstemmelse bl.a. med hensyn til fundtopografi at vise, at der mellem vikingetid og middelalder ikke har været noget større brud.

Litteratur:

- F.R. Averdieck o.P. Hummel, Zum Alter und Aufbau des Heidsandes auf Sylt, Meyniana 24, 1974, 9 ff.
- O. Harck, Nordostniedersachsen vom Beginn der jüngeren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter. 1972/73.
- O. Harck, Eisenzeitliche Muschelhaufen an der schleswigschen Ost- und Westküste. Offa 30, 1973, 40 ff.
- G. Kossack, O. Harck, J. Reichstein, Zehn Jahre Siedlungsforschung in Archsum auf Sylt. RGK-Bericht 55, 2. Teil, 261 ff, 1974.
- J. Röschmann, Vorgeschichte des Kreises Flensburg, 1963.
- R. Seyer, Zur Besiedlungsgeschichte im nördlichen Mittelelb- Havel-Gebiet um den Beginn unserer Zeitrechnung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte Berlin, Bd. 29, 1976.

Diskussion:

Kristiansen: Spurgte om man havde fundet noget i fletværkshytterne, som berettigede til at tolke Archsum-borgen som et kultisk anlæg.

Harck: Svarede, at der ikke var fundet noget i hytterne, men at det hverken drejede sig om en forsvarsborg eller et markedsanlæg, og at fletværkshytterne ikke var egnede til beboelse i længere tid.

Den stationære landsbys opståen.

Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder.

Af Erland Porsmose Christensen.

Som det fremgår af Torben Grøngaard Jeppesens redegørelse for de hidtil foretagne undersøgelser vedrørende landsbykontinuitet inden for projekt "Landsbyens opståen og udvikling", har det ikke været muligt for os at påvise stedskontinuitet i fynske landsbyer længere tilbage end slutningen af vikingetid/begyndelsen af ældre middelalder. I årstal sandsynligvis år 1000 +/- 100 år. Nu bør man altid, og vel især i arkæologien, være sig for é silentio slutninger, men på indeværende tidspunkt, hvor i alt 9 landsbyer er undersøgt, må det med rimelighed antages, at der er tale om et generelt billede, og at den hidtidig antagne stedskontinuitet tilbage til ældre germanertid må henvises til myternes verden. I det følgende skal derfor først argumenteres for en tidsmæssig lokalisering af vore nuværende landsbyers opståen til overgangen mellem vikingetid og middelalder. Dernæst skal mulige årsagsforklaringer drøftes, og endelig skal forsøgsvis opstilles en ny model for bebyggelsesudviklingen fra ældre jernalder til middelalder, og testimplikationer for fremtidig forskning påpeges. Vi vil i det følgende bevæge os langt ud på hypotesernes overdrev, men det sker i forvisningen om, at hypoteseopstillingen er den nødvendige rettesnor for forskningsindsatsen.

I. Datering af den stationære landsbys anlæggelse.

Det er meget påfaldende, at der hverken ved Axel Steensbergs undersøgelser af gårdtomter, udgravninger under landsbykirkerne, tilfældige fundanmeldelser, eller vore egne fynske undersøgelser er fremkommet materiale fra ældre vikingetid endsige germanertid i vore landsbyer. Følgeslutningen synes at være, at bebyggelsesskiftet omkring år 1000 har været generelt, i hvert fald omfattende store dele af landet. Dette billede harmonerer ikke med antagelsen af en kontinuerlig "organisk voksende" bebyggelse, men synes snarere at indicere tilstedeværelsen af generelle faktorer, der nødvendiggjorde en omstrukturering og flytning af bebyggelsen. At disse faktorer i hvert fald delvis har været af landbrugsteknisk (økonomisk) karakter fremgår af, at det herefter var muligt at være bofast gennem indtil nu 1000 år, medens pladskonstansen tidligere oftest ikke oversteg et par hundrede år. Men mulig-

vis har faktorer af politisk karakter i form af påbud fra magthavere også spillet ind.

Det karakteristiske træk ved den middelalderlige landsbyorganisation er det regulerede dyrkningsfællesskab. Så fremtrædende, at det er blevet set som det afgørende led i landsbydefinitioner (f.eks. hos Hansen, 1964 s. 17f). Dyrkningsfællesskabets vigtigste bestanddele er tofterne, der regulerer tilliggendet af agre i landsbymarken, og bylaget, der varetager planlægningen af arbejdet. Indførelsen af det regulerede fællesskab må dateres til vikingetiden, hvor man netop opkalder landsbyer med -tofte navne. Hertil kan lægges, at endelsen -by, der ligeledes hører hjemme i vikingetiden, er blevet anvendt som betegnelse for den regulerede landsby, idet ordet "by-lag" træffes i Danelagen og må være overført hertil i vikingetiden (Christensen 1969, s. 59f). Vi må altså formode, at landsbyerne på -by og -tofte blev anlagt som regulerede fællesskaber. Nu har imidlertid allerede Henrik Larsen påpeget, at der ikke synes at være nogen væsensforskel mellem agerstrukturen i landsbyer med nyere navneendelser som -by, -tofte og -torp på den ene side og landsbyer med endelserne -løse, -inge, -lev, -um og -sted på den anden (Larsen 1912, s. 261). Følgeslutningen synes da at være, at bebyggelserne på det gamle dyrkningsområde (markeret med de ældste stednavneendelser) omtrent samtidig med anlæggelsen af landsbyerne på -by og -tofte, har indført reguleret fællesskab. En så gennemgribende forandring måtte oftest kræve en flytning af bebyggelsen - alene på grund af omlægningen af agermarken og for at få plads til tofterne - og dette er da sandsynligvis den umiddelbare foranledning til det iagttagne generelle bebyggelsesskift netop sidst i vikingetiden.

Etableringen af det regulerede dyrkningsfællesskab synes altså at pege på en datering af de middelalderlige landsbyers anlæggelse til ca. år 1000. Det samme gør imidlertid kirkernes og kirkebyernes geografiske fordeling i vort undersøgelsesområde på Nordøstfyn. Agedrup - Åsum - Marslev - Birkende - Rynkeby - Kølstrup kirker ligger med en indbyrdes afstand på 3,4 km og hertil kan måske lægges Rynkeby - Revninge-Flødstrup: 3,6 km og Flødstrup - Bovense: 3,4 km. En sådan regelmæssighed viser for det første, at der i hvert fald på denne egn har stået en overordnet planlægning bag kirkebyggeriet, idet det synes udelukket, at de omkringliggende landsbyer uafhængig af kirkebyggeriet skulle være anlagt med en sådan nøjagtighed, da byernes placering snarere måtte afhænge af de givne ressourcer på stedet. Og for det andet, at landsbyerne i så fald måtte være opstået samtidig med

eller senere end kirkebyggeriet, der såfremt vi antager forgængere af træ, vel mest sandsynligt kan dateres til 1000-tallet - gudehov er, som før nævnt, ikke konstateret under kirkerne (Olsen 1966, kap. VI), og hvad der kan have ligget i disses umiddelbare nærhed lader sig oftest ikke konstatere.

Såvel de middelalderlige landsbyers indre struktur som deres geografiske fordeling synes altså at understøtte den arkæologiske datering af anlæggelsen til år 1000 +/- 100 år.

II. Hvorfor indførelse af reguleret dyrkningsfællesskab på dette tidspunkt?

Tidspunktet for og den umiddelbare foranledning til bebyggelsesskiftet: indførelsen af det regulerede dyrkningsfællesskab blev drøftet ovenfor. Årsagerne til dette skift skal nu søges klarlagt, og der må her opereres med to niveauer. Nemlig dels 1) muligheden for en "fredelig" teknisk udvikling, der gjorde en ny produktionsorganisation nødvendig, og dels 2) muligheden af, at den nye landsbyorganisation var påbudt fra oven, evt. som led i en fiksering af ydelser eller tilvejebringelsen af nye til høvdingen, kirken eller kronen.

IIa. Teknisk udvikling. Kan der nu påvises nogen væsentlig landbrugsteknisk forbedring på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder? Svaret er bekræftende. Muldfjælsploven kan herhjemme først påvises i vikingetiden. Anvendelsen heraf gjorde det nu muligt at vende jorden og pløje gødningen ned, hvorved udpiningen modvirkedes. - Der er noget paradoksalt ved, at hjulploven således igen bliver inddraget i forklaringen på vore nuværende landsbyers opståen. Allerede Arup antog en sådan sammenhæng, men daterede sammenflytningen i landsbyer og hjulplovens indførelse til slutningen af ældre jernalder (Arup 1926, s. 65 ff). Senere blev Arups teori gennemhullet af arkæologerne, der dels påviste, at landsbybebyggelsesformen allerede var i brug fra den tidligste del af jernalderen, og dels at muldfjælsploven først synes at komme i brug i vikingetiden. Hermed syntes enhver forbindelse mellem landsbyanlæggelser og muldfjælsploven opløst, idet landsbyerne antoges at være anlagt århundreder før plovens opdukken (Veibæk 1974, passim). Men med den ovenfor skitserede datering af anlæggelserne til år 1000 +/- 100 år får hjulploven på ny betydning. I det af vikingerne besatte East Anglia er ploven netop bevidnet fra begyndelsen af det 10. årh. (Christensen 1969, s. 61), og, hvad mere er, synes hjulploven

funktionelt at passe godt ind i det regulerede fællesskab. Den fordrede en omlægning af landsbymarken til lange smalle agre, og den krævede mere trækraft, 8 okser, end en enkelt mand kunne præstere.

Muldfjælsploven synes altså at være tilstrækkelig grund til indførelse af det regulerede fællesskab og den heraf følgende flytning af bebyggelsen. Men, som eksemplet med kirkernes geografiske placering viste, kan der også være grund til at overveje indgreb fra magthavernes side.

IIb. Indgreb fra magthavere. Det må først overvejes, hvilke formål indgreb kunne tjene, og dernæst om de datidige magthavere overhovedet ville have formået at foretage sådanne. Vi kan da som model gå ud fra, at indgreb vil have til formål at fiksure eller øge allerede eksisterende ydelser eller tilvejebringe nye, og i det datidige samfund må både økonomiske og militære ydelser overvejes. Kronen udbød leding og indkrævede skatter, jordejerne krævede fæsteindtægter, og fra begyndelsen af 1100-tallet krævede kirken også tiende. Til alle disse ydelser fordredes en stabil bebyggelse og faste regulerede ejendomsforhold. Men var "afgiftssystemet" da en funktion af den faste bosættelse, eller var ønsket om faste ydelser drivkraften bag fikseringen af bebyggelsen? Havde kronen endsige kirken eller lokale høvdinge overhovedet magt til at foretage sådanne reguleringer omkring år 1000?

Endnu i 1945 kunne Aksel E. Christensen i fortsættelse af Arups opfattelse skildre det danske samfund i vikingetiden som svagt organiseret og uden en effektiv kongemagt: "Kongedømmet satte i det hele taget kun i yderst ringe grad sit præg på samfundet. Hvad der mere end noget andet karakteriserede dette var den lokale opdeling, bygdernes isolation" (Christensen 1948, s. 19). Men fundet af Trelleborgene gjorde en omvurdering nødvendig: "Disse anlæg forudsætter en sådan magtkoncentration i forbindelse med organisatorisk evne og en sådan højtstående teknisk kultur, at alle tidligere forestillinger om Danmark i vikingetiden fuldstændig revolutioneres." (Christensen 1966, s. 36). Udover borgene har arkæologien indenfor de seneste år bidraget med udgravningen af en vikingetids bro (kulstof-14 dateret til 980 +/- 100 år) ved Vejle. Broen har været ca. 1 km lang og har haft en kørebane på små 6 meter med en bæreevne på 5 tons: "Alene dens præcision lader ane, at vi står over for et militært anlæg på linje med Trelleborgene - og her kommer kongen ind i billedet som

den sandsynlige ophavsmand." (Ramskou 1977, s. 8). Øjensynligt falder disse mægtige militære anlæg i tid sammen med rigssamlingen under Harald Blåtand. I tilknytning til det militære må det heller ikke glemmes, at kongen, i hvert fald fra Knud den Helliges tid og sandsynligvis tidligere, udbød ledingen og stod i spidsen herfor.

Alt i alt synes kronen omkring år 1000 at være i besiddelse af tilstrækkelig magt og organisatorisk evne til at gennemføre omstruktureringer af landets bebyggelse. Mulighederne var der, men blev de også udnyttet, og i givet fald til hvilket formål? - Ud fra det ovenstående måtte man forvente, at indgreb i landets bebyggelsesorganisation fra kronens side især måtte tjene militære formål.

Anne K.G. Kristensen har påvist, at det vesteuropæiske centena - soldaterkolonist system efter al sandsynlighed er blevet benyttet af vikingerne i Danelagen (Kristensen 1975, s. 60f). Systemet indebærer, at soldater bosættes i strategisk vigtige områder i samlede grupper, der også udgør økonomiske enheder med dyrkningsfællesskab. Faktisk har man opfattet denne centena-organisation som forløber for det middelalderlige bylag, og det bør overvejes om endelserne -by og -tofte, der optræder i Danelagen og betegner landsbyer med reguleret fællesskab, skulle betegne centena-organisationer - (kan landsbytoften i øvrigt etymologisk stå i forbindelse med skibs-toften i ledingsflåden?). I det hele taget ligger den mulighed åben, at soldaterkolonist politikken kan være anvendt ved indre magtkampe i Danmark, herunder ikke mindst den endelige rigssamling. Der kan herunder erindres om, at Kristian Hald antager, at stednavnetypen med endelsen -by og personnavne som forled har haft sit udspring i Danelagen og herfra er overført til Danmark. Også af Hald sættes denne navnetype i forbindelse med erobringer (Hald 1965, s. 113).

Der foreligger altså en mulighed for, at vikingetidens regulerede byer på -by og -tofte kan have været anlagt i militært øjemed. En mulighed der burde kunne belyses ved en undersøgelse af selvejerbøndernes fordeling, idet denne status bl.a. kan være opnået netop ved tjeneste som soldaterkolonist (Kristensen 1975, s. 35ff). Men, som vi har set, må det organiserede dyrkningsfællesskab ret hurtigt være blevet indført også på det gamle dyrkningsområde, hvorved bebyggelsen er blevet omstruktureret og oftest flyttet. Er denne spredning nu sket på grund af den nye organisationsforms overlegenhed, muligvis i sammenhæng med hjulplovens indførelse, eller kan der også her ligge mili-

tære aspekter bag. Disse måtte i givet fald have landsomfattende karakter og kan ikke have været led i en befæstelse af erobringer. Tanken falder her naturligt på ledingsordningen, og det må altså overvejes, om denne havde nogen forbindelse med landsbyernes regulerede fællesskab.

Det forekommer her betydningsfuldt, at ledingsordningen ifølge Jyske Lov kun omfattede den rebede jord, altså jord i reguleret dyrkningsfællesskab inden for landsbyen. Her synes altså at være en klar sammenhæng mellem det regulerede fællesskab og ledingsordningen. Herudover har Henrik Larsen fremsat den hypotese, at landsbyernes bolinddeling var indført af hensyn til ledingsordningen: "Der kan næppe være nogen Tvivl om, i hvilken Hensigt Bolinddelingen er indført. Bolet var det Distrikt eller Lægd indenfor Landsbyen, som det paalaa at stille een Mand, naar Leding udbødes". (Larsen 1918, s. 219). Bolinddelingen henførtes af Henrik Larsen til Svend Tveskæg eller Knud den Stores tid. Noget bevis foreligger ikke, men hypotesen understøtter antagelsen af en spredning af det regulerede fællesskab i form af en militær organisation.

Sammenfattende kan det siges, at kongemagten i sen vikingetid synes at have magt og organisatorisk evne til at gribe ind i landets bebyggelsesstruktur, og at der også var militære motiver dertil. Konkret ses det, at vikingerne anvendte soldaterkolonister i Danelagen, og at kolonierne havde form af regulerede dyrkningsfællesskaber. Det er muligt, at en lignende politik har været anvendt i selve Danmark, og at en spredning af det regulerede fællesskab til de øvrige bebyggelser i landet står i sammenhæng med en militær organisation af hele riget - ledingen.

Var indførelsen af det regulerede dyrkningsfællesskab og dermed omstruktureringen og flytningen af bebyggelsen da primært teknisk eller militært bestemt? - Vi må her for det første fastslå, at den militære forklaring er mere usikker end den tekniske, og for det andet er det givet, at først hjulploven gjorde den nye faste struktur hensigtsmæssig. At denne struktur så samtidig har kunnet tjene militære formål, har muligvis fremskyndet processen.

Det synes således muligt at argumentere for en datering af vore nuværende landsbyers anlæggelse til overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder, og at forklare dette bebyggelsesskift. Men det skal understreges, at der hvad forklaringerne angår kun er tale om

hypoteser, om hvis underbygning der kan rejses berettiget tvivl. De tre hovedpunkter: indførelsen af det regulerede fællesskab, hjulplovens opdukken og den militære organisation er langt fra uproblematisk. Det er således vanskeligt at bedømme konsekvenserne af det regulerede dyrkningsfællesskabs indførelse, når vort kendskab til den forudgående tids bebyggelser og disses organisation er så ringe, som det er. Hvad dateringen af muldfjælsplovens opdukken angår, så hviler den jo i høj grad på é silentio slutning, og også her er vor viden om germanertids, ældre vikingetids pløjeredskaber helt utilstrækkelig. Hvad endelig den militære organisation angår, kan dens indflydelse på bebyggelsen foreløbig kun eftervises i Danelagen, og der savnes undersøgelser af danske forhold.

Det er således nødvendigt med yderligere undersøgelser - især af bebyggelsen i germanertid og ældre vikingetid - før hypotesernes værdi kan vurderes, men i det følgende vil der alligevel blive opstillet en generel bebyggelsesmodel baseret på foranstående betragtninger. Kun på den måde er det muligt at opstille retningslinier og testimplikationer for fremtidig forskning.

III. Nyt bebyggelsesbillede.

Vi antager da, at de ældste stednavnetyper er knyttet til områder, hvor der har været en bygdekontinuitet siden ældre jernalder. Indenfor et afgrænset område flyttede bebyggelsen med mellemrum på 100-200 år rundt - i form af en enkelt større landsby og/eller flere mindre enheder. I denne forbindelse kan det påpeges, at ingen af de ældste navnetyper direkte betegner landsbybebyggelse, men tværtimod snarere har betydningen "befolket område". Først med vikingetidens navnetyper -by og -tofte får vi endelser, der direkte betegner (reguleret) landsbybebyggelse.

I vikingetiden vandt muldfjælsploven og det regulerede dyrkningsfællesskab frem, muligvis i tilknytning til militære organisationer. De tidligste repræsentanter var byerne på -by og -tofte, men ret hurtigt overtog bebyggelserne på det gamle agerland også denne struktur, hvilket foranledigede omlægning af de ældre bebyggelser.

Med muldfjælsploven og den nye organisationsform var det muligt at skabe den stationære landsby. Da det herefter var muligt at ernære sig på den samme jord det ene århundrede efter det andet, blev den jord, der havde fungeret som udpiningsreserve indenfor det gamle byg-

deområde ledig. Nye "torper" opstod, og det var nu muligt at ernære et befolkningsoverskud hjemme frem for som tidligere i vikingetiden at sende det udenlands. Med den nye forbedrede teknik og organisationsform var det også lettere at rydde skov og inddrage nye områder til dyrkning.

De gamle landsbyer, arvtagerne efter oldtidens bebyggelser, havde dog store fordele frem for de nye udflyttede byer. De første var gennemgående langt større og rådede over mere driftskapital. De enkelte gårdes tilliggende var større, og tilmed var de naturligvis anlagt på den bedste jord. Ikke sært, at mange af de nye udflytterbyer blev opgivet efter 2-400 års forløb, da en almen europæisk krise for landbrugsproduktionen satte ind.

IV. Testimplikationer.

Hvis det ovenfor fremførte bebyggelsesbillede i hovedsagen er korrekt, bør det i felten vise sig ved, at -by og -tofte landsbyernes pladskonstans er lige så lang som i landsbyer med ældre stednavneendelser, ja snarere bør den første gruppe være lidt ældre. Den forudgående bebyggelse bør - hvis teorien om et bebyggelsesskift ved det regulerede dyrkningsfællesskabs indførelse holder stik - findes i de nuværende landsbyers umiddelbare omkreds, snarest inden for disses landsbymarker. Det er endnu umuligt at udtale sig om vikingebondens driftsmåder og den heraf følgende placering af bebyggelsen. Det ser dog ud til, at vikingebopladserne ligger lavt i terrænet ved græsningsarealer, hvorimod det i hvert fald i vort undersøgelsesområde på Nordøstfyn ser ud til, at landsbyerne omkring år 1000 anlagdes højt og gerne midt i dyrkningsområdet. Endelig må den ældre jernalders bebyggelse koncentrere sig omkring de ældste stednavnetypers område.

Som omtalt i Torben Grøngaard Jeppesens indlæg står det måske vigtigste punkt i vore undersøgelser af landsbyens opståen endnu tilbage, nemlig lokalisering af bebyggelserne fra germanertid og ældre vikingetid i vort mikroområde. Hvis det ikke lykkes at finde disse pladser ved systematisk overfladerekognoscering og luftfotografering, må en prøvefelt-sampling metode - evt. i forbindelse med fosfatanalyser - tages i brug over en hel landsbymark af ældste navnetype. Muligheden for dateringsfejl må også overvejes. Der er her to muligheder: 1) fejl-dateringer af skårmateriale og 2) manglende dateringer p.gr.a. fundknaphed. Begge muligheder kan afprøves ved hjælp af termoluminiscens

metoden, der både sikrer en ret snæver dateringsmargin på jernalder-skår og gør en datering mulig ved hjælp af ildskørnede sten hvor skårmaterialet måtte mangle. Der er allerede indledt et samarbejde med Vagn Mejdahl, Risø, desangående, og ved en koordinering af målrettet arkæologisk arbejde og naturvidenskabelige dateringer må det være muligt at finde de manglende århundreder og dermed bekræfte eller afkræfte vort nye bebyggelsesbillede.

Litteraturliste:

- Arup, E., 1926, Danmarks Historie I. Kbh.
- Christensen, A.E., 1948, Kongemagt og Aristokrati. Kbh.
- Christensen, A.E., 1966, Mellem vikingetid og Valdemarstid. Et forsøg på en syntese. Hist. Tids. 12 r. II, s. 31-56.
- Christensen, A.E., 1969, Vikingetidens Danmark. Kbh.
- Hald, K., 1965, Vore Stednavne. Kbh.
- Hansen, V., 1964, Landskab og Bebyggelse i Vendsyssel. Kbh.
- Kristensen, A.K.G., 1975, Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age. Medieval Scandinavia bd. 8, s. 27-85.
- Larsen, H., 1918, Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1918, s. 177-293.
- Olsen, O., 1966, Hørg, Hov og Kirke. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1965.
- Ramskou, T., 1977, Vikingebroen, Skalk 1977 nr. 1, s. 3-9.
- Veibæk, O., 1974, Ploven og dens betydning, med særligt henblik på landsbyorganisation, Skanderborg (privattryk).

Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode.

Af Torben Grøngaard Jeppesen.

Har de eksisterende landsbyer rod tilbage i oldtiden eller dukker de først op i historisk tid? Dette er nok et af de væsentligste spørgsmål i den bebyggelseshistoriske forskning - og stadig uafklaret. På det Bebyggelseshistoriske Symposium i Odense 7. - 8. nov. 1975 blev forskellige opfattelser fremlagt. C.J. Becker mente således, at man nok ikke skulle regne med kontinuitet i vore nuværende landsbyer læn- gere tilbage end til 10. - 11. årh. (Becker 1976 a). Imod denne op- fattelse stod Helge Nielsen, som ikke var utilbøjelig til at mene, at de eksisterende landsbyer havde rod i ældre jernalder, og at man måt- te regne med en overordentlig lang kontinuitet, snarere to tusind år end ét tusind (Nielsen 1976). Over for disse to indlæg står den mere traditionelle opfattelse, som går ud på, at en række af vore landsbyer (ældste navnelag) er opstået i den germanske jernalder, tidsrummet ca. 400 - 800 e. Kr. f. (Christensen 1969).

Der har således været fremsat mange bud på, hvor langt tilbage man skal datere de nuværende landsbyers anlæggelse, men en egentlig af- klaring af spørgsmålet har endnu ikke fundet sted.

En af hovedproblemstillingerne i projekt "Landsbyens opståen og ud- vikling indtil de store matriklers tid" (Christensen og Jeppesen 1976) er at fastlægge kronologien i landsbyanlæggelserne samt i øvrigt at forsøge at forklare hele spørgsmålet om de nuværende landsbyers op- ståen. I dette indlæg er det hensigten at fremlægge de hidtidige un- dersøgelser samt resultater omkring specielt kontinuitetsproblemet. Det må i denne sammenhæng bemærkes, at der med kontinuitetsspørgsmålet her menes landsbyernes stedskontinuitet, altså hvor lang tid landsbyen har ligget på samme sted. Der ses således bort fra den form for lands- bykontinuitet, der kan ligge i, at én og samme landsby gradvis flytter.

I det følgende indlæg vil Erland Porsmose Christensen forsøge at op- stille nogle forklaringsmodeller omkring årsagerne til de nuværende landsbyers opståen på grundlag af de hidtidige undersøgelser.

2. Hidtidig opfattelse og metode.

Hidtil har man opdelt landsbyanlæggelserne i tre hovedfaser på grund- lag af stednavnetyper, nemlig i ældste lag, omfattende navne på -inge, -lev, -løse, -sted og -um, som skulle hidrøre fra tiden før vikinge-

tiden, i årstal fra 400 - 800 e. Kr. f., i mellemste lag, med navneendelserne -torp, -by, -bølle og -tofte, der skulle stamme fra vikingetiden, 800 - 1050 e. Kr. f., og endelig det yngste lag med bebyggelsesnavne på -rud, -holt og -tved, som henføres til tiden efter vikingetid, i årstal 1050 - 1400. (Kousgård Sørensen 1969).

Det teoretiske grundlag for denne opdeling af landsbyerne i tre hovedanlæggelsesfaser er en antagelse om, at landsbyanlæggelse og navnedannelse har fundet sted samtidig, således at man ved at datere navnet samtidig fastlægger tidspunktet for landsbyens opståen. Overlevelse af navnet antages tillige at bevise en kontinuerlig bebyggelse på stedet.

Det metodiske grundlag for opdeling af landsbynavnene og dermed landsbyanlæggelserne er baseret på en række sproglige og ikke-sproglige dateringsmetoder. Ved de sproglige dateringsmetoder, f.eks. lydhistorisk datering, går dateringen på selve stednavnet, og ved flere sproglige dateringsmetoder har man mulighed for at operere med tilnærmelsesvis absolutte dateringer. Dette kan f.eks. finde sted i de tilfælde, hvor en bestemt sproglig ændring er blevet tidsmæssigt fastlagt. Ved de ikke-sproglige dateringsmetoder er det derimod ikke stednavnet, man daterer, men derimod den ved navnet betegnede sag, altså bebyggelsen. Af ikke-sproglige dateringsmetoder kan nævnes statistisk metode, administrationshistorisk metode og geometrisk metode. For ingen af disse metoder kan opnås absolutte dateringer, men udelukkende relative dateringer de enkelte bebyggelser imellem. Man kan i den forbindelse tænke på den statistiske dateringsmetode, hvor man beregner det gennemsnitlige tilliggende af hartkorn og areal for landsbyer af ældste navnelag og sætter disse tal over for lignende gennemsnitstal for landsbyer af mellemste og yngste navnelag. (Christensen og Kousgård Sørensen 1972).

3. Kritik af stednavnedaterings-metoden i forbindelse med fastlæggelse af stedskontinuitet.

Når man ønsker at anvende stednavnedateringsmetoden til at løse spørgsmålet om de nuværende landsbyers stedskontinuitet, må man nøje vurdere, hvorvidt det teoretiske grundlag herfor er i orden. Som tidligere nævnt bygger metoden på den antagelse, at der er et tidsmæssigt sammenfald mellem navnedannelse og anlæggelse af den stationære landsby. Hvis denne antagelse er korrekt, vil metoden kunne anses for anvendelig. Desværre kan holdbarheden af antagelsen ikke efterprøves, og man er

tvunget til blot at vurdere, hvorvidt den nævnte antagelse er den eneste tænkelige mulighed.

Konklusionen på disse overvejelser må blive, at der kan opstilles en række andre muligheder end at navnedannelsen skulle have fundet sted samtidig med den stedfaste, kontinuerlige landsbys opståen. Af disse kan nævnes: 1) Navnet kan være dannet før landsbyanlæggelsen (den stedfaste, kontinuerlige) i form af naturnavn eller bygdenavn. De nævnte muligheder modsiges ikke at stednavneforskningens resultater, tværtimod. F.eks. er endelsen -hem (-um) bl.a. tolket med en betydning "bygd, befolket område" (Hald 1942), -inge-aflødningen som "område tilhørende en bestemt gruppe mennesker", "en gruppe mennesker" (f.eks. Voringen) eller netop et oprindeligt naturnavn (som f.eks. Rønninge, af rydning) (Hald 1965). For de ældste stednavnetyper gælder det, at de ikke indicerer en landsbybebyggelse, og at kun -hem og størstedelen af -sted direkte hentyder til bebyggelse eller bebygget område. Tolkningsforslaget med navnedannelse før landsbyernes opståen er således ikke usandsynlig, ja nok snarere bedre underbygget hvad navnenes betydningsindhold (her tænkes udelukkende på det ældste navnelag) angår end for dannelse af forbindelser med landsbygrundlæggelse. En tolkning af denne art forudsætter dog en kontinuerlig bebyggelse i området (bygdekontinuitet), for at navnet kan overleveres. 2) Landsbyen kan være anlagt før dannelsen af det nu kendte landsbynavn. Der tænkes her på de muligheder, at bebyggelsen ikke har haft navn fra starten, eller at landsbyen har skiftet navn på et eller andet tidspunkt.

Den første mulighed er ikke særlig sandsynlig, idet der både i forhistorisk og historisk tid må regnes med en vis kommunikation mellem bebyggelsesenhederne, og hermed også kravet om at identificere de enkelte landsbyer. Det andet forslag er nok heller ikke så sandsynligt. Om navneskift har fundet sted i ældre tid er selvfølgelig ikke muligt at undersøge, men i senere tid synes dette kun lidet udbredt (Hald 1965). Mulighederne kan dog ikke på forhånd udelukkes.

3) Landsbynavnet kan have tilhørt en anden landsby. Hermed tænkes der på det forhold, at en landsby med et givet navn kan være flyttet en eller flere gange uden, at der dermed er foretaget navneændring. Hvis en sådan flytning af landsby + navn har fundet sted, vil landsbynavnet ikke kunne løse spørgsmålet om stedskontinuitet i den nuværende landsby. (En overlevering af navn behøver således ikke at forudsætte en total stationær bebyggelse).

Et sådant flytningsfænomen (inkl. landsbynavn) kan tænkes at have fundet sted i tiden forud for de stationære landsbyers anlæggelse. De nuværende landsbyer kan tidligere have været såkaldte vandrende landsbyer, hvor landsbyflytning med kortere eller længere mellemrum - af en eller anden grund - var nødvendige. (Man kan i denne forbindelse nævne omstrukturering som årsag til en flytning af landsbyen). Landsbynavnene kan i disse tilfælde være flyttet med, og endelig til sidst fæstnet til den stedfaste landsby.

At denne mulighed ikke er helt usandsynlig kan følgende forhold tages som udtryk for a) kortvarige landsbybosættelser og landsbyflytninger kendes fra ældre (og yngre) jernalder (Becker 1973/74) og b) de nuværende landsbynavne (af ældste lag) kan være dannet både i ældre og yngre jernalder, og således være opstået i forbindelse med de vandrende landsbyer. Endelig kan eksempler på landsbyflytninger i forbindelse med omstruktureringer (?) nævnes fra Falster, hvor der er påvist flere flytninger af hele landsbyer i 1300 og 1400-tallet (Gissel 1976/77).

Disse tre tolkningsforslag viser, at det teoretiske grundlag for anvendelse af stednavnedatering til løsning af kontinuitetsproblemet i vore landsbyer ikke er entydig. Andre lige så velbegrundede muligheder kan opstilles, og det må medføre, at man indtil det teoretiske grundlag er bragt i orden, må undlade at anvende stednavnedateringsmetoden i forbindelse med løsning af spørgsmålet om stedskontinuitet i vore landsbyer.

Da der i det foregående er stillet spørgsmålstejn ved det teoretiske grundlags holdbarhed, skal jeg her undlade at gå nærmere ind på det metodiske grundlag samt i øvrigt resultaternes anvendelighed.

4. Arkæologiske undersøgelser i eksisterende landsbyer, metode og resultater.

Stednavnedateringsmetoden kan således ikke i øjeblikket anvendes til løsning af stedskontinuitets-problemet, og man må derfor se sig om efter en anden brugbar metode. Da der er tale om tidsrum, som ligger forud for de skriftlige kilder, står den arkæologiske metode umiddelbart for. Ved egentlige udgravninger i eksisterende landsbyer skulle det være muligt at skaffe materiale til belysning af spørgsmålet om stedskontinuitet.

Det teoretiske grundlag synes ikke at kunne angribes. Den arkæologiske forskning har gennem utallige undersøgelser godtgjort, at mennesker i deres dagligdag sætter sig spor i landskabet. På bopladserne aflej-

res affald, og skønt de organiske stoffer i vidt omfang omdannes, så vil en del dog blive tilbage, og ikke mindst uorganiske ting, f.eks. redskaber og keramik.

Konklusionen må derfor blive, at der ved brug af den arkæologiske metode ligger mulighed for at nærme sig en løsning af stedskontinuitetsproblematikken. Inden for rammerne af projekt "Landsbyens opståen og udvikling" indtager arkæologien den vigtigste plads i forbindelse med løsning af spørgsmålet om de eksisterende landsbyers alder. I det følgende skal redegøres for de anvendte arbejdsmetoder samt fremlægges de hidtidige resultater.

I efteråret 1975 planlagdes de arkæologiske undersøgelser i eksisterende landsbyer. Udgangspunktet var den traditionelle opdeling af landsbyerne efter navnetype, og det besluttedes at undersøge 2 byer af hver af grupperne -inge, -lev, -løse, -sted, -torp, -by og 1 -um, i alt 13 udgravningsbyer. Disse byer var ikke et repræsentativt udsnit af de fynske landsbyer, og hensigten var kun, at de skulle kunne give visse ideer om, hvor langt tilbage man skulle føre de enkelte navnetyper. Bag udvælgelsen lå stadig den tro, at man i landsbyer af ældste navnelag skulle finde kontinuitet tilbage til germansk jernalder. Spørgsmålet var da 1) at bekræfte den udbrudte kontinuitet til germanertid og 2) evt. at spore visse differentieringer i anlægelsesmønstret. Skulle det f.eks. lykkes at vise, at -inge-byerne var ældre end -lev-byerne? Udgravningerne i byerne med navneendelserne -torp og -by var blot tænkt som en kontrol på, at denne mellemste anlægelsesfase skulle tilskrives vikingetid. Yngste navnelag undlodes, idet dette ansås for sikkert kronologisk placeret.

Med denne formulerede arbejdsmodel igangsattes de første arkæologiske undersøgelser i oktober 1975 i den østfynske landsby Rønninge. Her gravedes fem 9 m² felter spredt ud over bytomten. Bytomten defineres her som det område gårde, huse og tofter dækkede umiddelbart før udskiftnings tiden, dvs. den situation, man kan udlæse af udskiftningskortene.

Valget af Rønninge skyldes dels, at det var en sogneby, dels at den var ret stor (i fynsk målestok) og dels bød på gunstige muligheder for at placere udgravningsfelterne. Det fremdragne keramikmateriale består foruden af nyere materiale og middelaldergods af østersøkeramik og et par enkelte skår, som sikkert skal henføres til tiden før år 1000 (æ. vik.). I et enkelt af felterne fandtes keramik fra ældre romersk jernalder.

Næste udgravningsby var Flemløse. Byen valgtes, fordi den ligger inden for Henrik Thranes Sydvestfynsprojekt og undersøgelserne kunne således supplere de øvrige feltundersøgelser, der foretages i dette område. I Flemløse gravedes ligeledes 5 felter af 6 - 10 m². (I efteråret 1976 er der blevet gravet yderligere et felt). I ingen af felterne fandtes materiale, som kan dateres længere tilbage end til 1200-1300-tallet, når der ses bort fra et par enkelte skårstumper, som snarest må tilskrives ældre jernalder. Udgravningerne i Flemløse fandt sted i januar 1976. Flemløse er en sogneby med en kirke fra 1100-tallet.

I marts måned 1976 fortsattes landsbygravningerne i Marslev. Byen var valgt, fordi den ligger inden for projektets mikroområde. Også Marslev er en kirkeby.

Materialet fra de fem 10 m² udgravningsfelter, der anlagdes i Marslev, består af nyere tids materiale, middelaldergods samt af østersøkera-mik. I tre af felterne fandtes i øvrigt materiale fra ældre jernalder, omfattende førromersk jernalder periode II og ældre romertid, snarest periode I.

Da disse tre udgravningskampagner var afsluttet, holdtes en pause i feltundersøgelserne for at opsamle resultater samt at vurdere metodens anvendelighed. Hvad angår resultaterne, så var de noget anderledes, end det der var forventes på forhånd. I ingen af byerne var der fremkommet materiale fra den germanske jernalder, og kun i Rønninge var der svage tegn på kontinuerlig bebyggelse tilbage til før år 1000. I Marslev må man nok regne med en kontinuitet til 1000-1100-tallet, medens det for Flemløse kun lykkedes at nå tilbage til 1200-1300-tallet. Det ældre jernaldermateriale, der var fremkommet i alle tre undersøgelsesbyer, var uden nogen forbindelse med den senere bebyggelse, idet der manglede 600-800 år for at dække bruddet.

På grundlag af disse resultater besluttedes det at lægge arbejdsprogrammet om. Der syntes ikke at skulle vise sig et billede, hvor man ud fra navnetype kunne generalisere til bebyggelsesfaser, og hvis det foreløbige resultat med anlæggelse engang i vikingetid eller tidlig middelalder skulle vise sig at holde stik, så kendte man ikke længere noget til den forudgående bebyggelse. I det øjeblik de ældste landsbyer kunne føres tilbage til tiden omkring 400 e. Kr. f., da var det muligt at vurdere bebyggelsesskiftet på grundlag af det meget omfattende ældre jernaldermateriale, man kender fra Fyn. Derimod hvis anlæggelserne af vore nuværende landsbyer først har fundet sted i 1000-1200-tallet, så haves intet kendskab til den forudgående bebyggelse,

idet germanertid og ældre vikingetid er lige så fundfattig på Fyn som i resten af landet. Der kendes praktisk taget ingen bopladser på Fyn fra dette tidsrum.

I stedet for udvælgelse af undersøgelsesbyer på grundlag af stednavne-type, valgtes at undersøge samtlige landsbyer inden for et mindre område og gøre dette uden hensyntagen til landsbynavnene. Som undersøgelsesområde valgtes det i forvejen udpegede mikroområde, som består af dele af Åsum, Marslev og Kølstrup sogne. I disse sogne findes de eksisterende landsbyer Åsum, Rågelund, Hølev, Radstrup, Marslev, Kølstrup, Kertinge, Hundslev og Ladby. Hertil kan lægges de i historisk tid nedlagte landsbyer Kirsinge, Skinnerup og Trellerup. Samtidig med planlægning af denne nye række udgravningsbyer besluttedes det at foretage en omfattende kortlægning af den forudgående bebyggelse i området for eventuelt at finde bopladser fra yngre jernalder, hvis denne periode ikke skulle vise sig i landsbyerne.

I oktober 1976 påbegyndtes udgravningskampagnen i landsbyerne inden for mikroområdet. I denne omgang var de økonomiske ressourcer rigeligere tilstede, og det kunne således lade sig gøre at grave flere 10 m² felter i hver landsby, end det havde været tilfældet i de tre første byer. Dette øgede feltantal skulle gerne give en større sandsynlighed for at ramme den ældste bebyggelse i den kontinuerlige række.

Første undersøgelsesby i denne kampagne var Åsum, der både er sogne- og herredsby. I Åsum anlagdes 7 udgravningsfelter, men resultaterne var meget pauvre, idet det meste af bytomten var blevet gravet væk ved meget omfattende grusgravning foretaget igennem årene. Kun på en lerbrink ud mod Odense Å fandtes et uforstyrret område. Her fandtes foruden middelaldermateriale en tenvægt fra vikingetid. Dette fund er det eneste, som kan give et fingerpeg om, at der måske har været kontinuitet tilbage til engang i 9. - 11. årh. I samme udgravningsfelt fandtes i øvrigt keramik fra førromersk jernalder periode II.

I november måned fortsattes i den lille by Rågelund. Her gravedes 8 10 m² felter og af materiale fremkom en del middelaldergoods, bl.a. fra blyglaserede kander. I ingen af felterne kom materiale, som kunne tyde på kontinuitet længere tilbage end til 1200-1300-tallet. Også i Rågelund fandtes enkelte skår af ældre jernalderkarakter.

Det skal lige indføjes her, at disse foreløbige oplysninger om fundmateriale fra udgravningskampagnen i efteråret, vinteren og foråret

ikke bygger på en egentlig bearbejdning af materialet, men udelukkende på et groft overblik over materialet erhvervet under selve udgravningerne. En egentlig bearbejdning af materialet er først planlagt at skulle påbegyndes her til sommer.

Tredje udgravningsby var Holev. Her graves i december og januar måned 14 10 m^2 felter. Feltantallet er her ret stort, idet byen har en ret stor udstrækning. I Holev udgør østersøkeramikken det ældste materiale i kontinuitetsrækken. I udkandten af byen fandtes gruber fra førromersk jernalder, periode II, men disse hører tilsyneladende sammen med en større boplads nordvest for byen.

I januar og februar måned foretoges udgravninger i landsbyen Radstrup og ved enkeltgården Karolinelund uden for Radstrup. I alt graves 10 felter, fordelt med henholdsvis 7 og 3. Begge steder fandtes foruden nyere gods, middelaldergods og østersøkeramik. I Radstrup fandtes spor efter ældre jernalderbebyggelse, formentlig førromersk jernalder.

Næste udgravningsby var Kølstrup, som er sogneby. Her graves i februar og marts måned 10 felter á 10 m^2 . I lighed med de to foregående landsbyer bestod det ældste materiale i kontinuitetsrækken af østersøkeramik.

I marts måned påbegyndtes gravningerne i Kertinge. Her afsattes 10 felter á 10 m^2 . Materialet tyder her kun på kontinuitet ned i 1200-1300-tallet, dog er det muligt at et enkelt overfladeopsamlet skår skal tolkes som østersøkeramik. Også i Kertinge fandtes spor efter ældre jernalder. I byens nordlige del registreredes gruber fra førromersk jernalder, formentlig periode II.

I skrivende stund foretages undersøgelser i Ladby. Her er indtil videre afsat 6 10 m^2 felter, og et af dem har allerede givet østersøkeramik. I øvrigt kan det nævnes, at der er overfladeopsamlet østersøkeramik i Ladby.

En sammenfatning af resultaterne fra de 9 landsbyer, hvor undersøgelserne er afsluttet, giver følgende resultat med hensyn til, hvor langt det har været muligt at påvise en sandsynlig stedskontinuitet: 1 af byerne, nemlig Rønninge, har givet materiale fra tiden lige før år 1000, formentlig ældre vikingetid. 4 byer, Marslev, Holev, Radstrup, Kølstrup, kan tilsyneladende føres tilbage til 1000-1100-tallet (østersøkeramikken), og måske skal Åsum (tenvægt), Ladby (endnu ikke afsluttet, men med østersøkeramik) og Kertinge (1 østersøskår (?)) henføres til samme tidsrum. For de 2 resterende landsbyer, Flemløse og

Rågelund, gælder det, at det ikke har været muligt at påvise kontinuitet længere end til 1200-1300 tallet.

En samlet konklusion på disse første 9 (eksklusiv Ladby) viser, at det ingen af stederne har været muligt at påvise kontinuitet tilbage til den germanske jernalder, og at kun Rønninge repræsenterer den ældre vikingetid. For de øvrige byer gælder det, at der først kan påvises en sandsynlig kontinuitet fra engang i slutningen af vikingetiden eller begyndelsen af middelalderen og frem efter. Her skal lige bemærkes, at ved hjælp af den ca. halve snes 10 m² felter, der spredes over landsbytomten, kan der ikke forventes en eksakt datering af den stedfaste landsby. For det første kan man ikke være sikker på, at felterne netop rammer den ældste del af bebyggelsen, og for det andet kan det tænkes, at man ikke støder ned i keramikførende aflejringer fra netop den ældste fase. Ved anvendelse af undersøgelsesmaterialet skal man derfor ikke anskue det enkelte tilfælde, men derimod se på det eller de mønstre, der eventuelt efterhånden dukker op som resultat af en række landsbyundersøgelser. Hvis man ud fra denne overvejelse skal vurdere det hidtil fremkomne materiale, må det blive, at der tilsyneladende begynder at vise sig et mønster med stedskontinuitet ned til østersøkeramikens periode, i årstal ca. 1000 -1100-tallet. Disse resultater synes således at underbygge C.J. Beckers opfattelse gående på, at de eksisterende landsbyer højst har stedskontinuitet tilbage til omkring det 11. årh. De hidtidige undersøgelser tyder på, at man må forkaste tanken om, at de ældste af vore landsbyer strækker sig ned i ældre germansk jernalder, og i øvrigt til ældre jernalder. Intet materiale fremkommet i de ca. 80 felter, der er gravet indtil nu i de 10 undersøgelsesbyer, har givet fingerpeg i retning af ældre og yngre germansk jernalder og i øvrigt yngre romertid. Ejhel- ler er der i felterne registreret lag, stolpehuller, gruber og lignende, som var fundtomme, og som eventuelt skulle tilskrives en keramikfattig germanertidsperiode. I de tilfælde, hvor der er fremkommet østersøkeramik i felterne - og hvor dette er vurderet som beliggende i primært leje - har det altid været i det eller de nederste aflejringslag, her set bort fra gruber etc. Disse iagttagelser tyder på, at man ikke skal forklare den manglende germanertid ved manglende påvisning grundet brist i keramik- og genstandsmateriale. For yderligere at afklare dette problem er det tanken at få foretaget en række thermoluminescence-dateringer på ildskørnede sten fra udgravningslandsbyerne. Ifølge arbejdsprogrammet står tilbage at foretage udgravninger i Ladby (påbegyndt), Hundslev og i de nedlagte landsbyer Kirsinge (allerede

opsamlet østersøkeramik på overfladen), Skinnerup og Trellerup. I Kir-singe forventes foretaget en totaludgravning, hvilket skulle give en fortrinlig mulighed for med stor sikkerhed at påvirke stedskontinuitet. Når disse undersøgelser er færdigbragt skulle der gerne kunne drages nogle mere sikre konklusioner angående mønster eller mønstre i steds-kontinuiteten. For at underbygge det billede, som hidtil synes at teg-ne sig med anlæggelse engang i slutningen af vikingetid eller i tidlig middelalder, kræves dog mere end blot lignende resultater fra 4-5 landsbyer ekstra. Der fordres tillige, at man uden for de eksisterende landsbyer kan finde spor efter den forudgående bebyggelse, fra ældre og yngre germanertid og ældre vikingetid. På forhånd må man udelukke, at disse perioder har været folketomme i undersøgelsesområdet, idet der kendes en række enkeltfund fra hele yngre jernalder og i øvrigt et par grave fra ældre germanertid samt Ladbyskibet og gravpladsen om-kring denne fra ældre vikingetid. (Thorvildsen 1957, Albrechtsen 1973, Thrane 1973). For at skabe den fulde sikkerhed i det nye billede med stedskontinuitet "kun" tilbage til 1000-1100-tallet, må man påvise den foregående bebyggelse. Metoden til at eftersøge disse er allerede fastlagt og arbejdet er sat igang. Det er hensigten i løbet af projek-tets funktionstid at foretage systematiske rekognosceringer i hele mikroområdet. Rekognosceringerne foregår som markvandring i vinter-halvåret. Målet er udelukkende at fastlægge pladser fra ældre jern-alder og op efter, hvorfor kun skår, ilsk. sten, ildsteder, mørk kul-turjord, opløjede lergulve etc. registreres. Indtil nu er et område bestående af Rågelunds, Holevs, Radstrups og Østergårds marker over-gået. Materialet herfra er endnu ikke gennemarbejdet, men allerede under rekognosceringerne kunne udskilles en række ældre jernalderbo-pladser. Med sikkerhed er der ikke påvist pladser fra germanertid og vikingetid, men det er muligt at disse skjuler sig under de lokalite-ter, som kun er registreret med mørk jord, ildskørnede sten og eventu-elt kun få skår af oldtidskarakter. På alle pladser, hvor der er re-gistreret bebyggelsesspor, er det tanken at foretage mindre gravnin-ger for dels at fastslå anlæggets karakter og dels at få materiale til datering. Det er muligt, at yngre jernalders bopladser først fin-des, når man systematisk efterprøver alle pladser med ildsk. sten og lign.

Foruden markvandring over området foretages luftrekognosceringer. Hidtil er der foretaget to overflyvninger over dele af området, og især den sidste flyvning (i juli 1976) gav en lang række lokaliteter

med aftegninger i kornet, som måske skyldes tidligere bebyggelse. Endnu er der ikke foretaget gravninger på nogen af disse fra luften registrerede lokaliteter, så det kan ikke afgøres, hvorvidt der er tale om bebyggelsesspor og i bekræftende fald, om de stammer fra den eftersøgte yngre jernalder. Ved hjælp af disse to rekognosceringsmetoder bistået med en række prøvegravninger håber vi at kunne løse problemet med den forudgående bebyggelse for de eksisterende landsbyer.

Konklusion: Tilsyneladende brud i bebyggelsen ved overgangen mellem oldtid og historisk tid.

Hvis man skal konkludere de hidtil indvundne resultater omkring spørgsmålet om de eksisterende landsbyers alder, tyder det på, at man må regne med et brud i bebyggelsesudviklingen i tiden slutningen af vikingetid og begyndelsen af middelalderen, i årstal omkring 1000 - 1200. Om denne iagttagelse vil holde stik, og om der er tale om en regional eller mere landsdækkende udvikling, vil først kommende undersøgelser kunne besvare. Hvad det sidste punkt angår, tyder arkæologiske undersøgelser i de sjællandske landsbyer Hejninge, Pebringe, Store Valby og Borup Ris på, at også på Sjælland finder der et skifte sted omkring år 1000. (Steensberg 1952, 1953, 1974). For Jyllands vedkommende kan man måske tage ophøret af de to vikingetidslandsbyer Sædding og Trabjerg i tiden 11. - 12. årh. som udtryk for et lignende brud i bebyggelsen. (Becker 1976 b). Iøvrigt skal der gøres opmærksom på, at allerede C.J. Becker har påpeget muligheden for et mere generelt skifte i bebyggelsen i tiden omkring 10. - 11. årh. (Becker 1976 a).

Viser det sig, at dette brud er reelt, rejser der sig straks en mængde nye spørgsmål. Dækker bruddet over en ændring i bebyggelsesform, f.eks. fra enkeltgårde til landsby, eller fra én landsbystruktur til en anden (omstrukturering), eller er der måske endog tale om brud i bebyggelseskontinuiteten i området? Disse og lignende spørgsmål er uhyre væsentlige at få besvaret. Før dette er gjort kan årsagsforklaringer af det tilsyneladende brud kun opstilles på et meget hypotetisk grundlag.

Litteraturliste:

- Albrechtsen, E., 1973, Fynske Jernaldergrave, bd. V. Kbh.
- Becker, C.J., 1973/74, Jernalder-landsbyen i Jylland. Kuml 1973/74.
- Becker, C.J., 1976 a, Bosættelsesformer i bronze- og jernalder. Hvordan skaffer vi nyt materiale? i Bebyggelsesarkæologi, udg. H. Thrane, Odense.
- Becker, C.J., 1976 b, Det arkæologiske bopladsudvalg under Statens Hum. forskningsråd. Nyt og Noter, dec. 1976.
- Christensen, A.E., 1969, Vikingetidens Danmark, Kbh.
- Christensen, V. og J. Kousgård Sørensen, 1972, Stednavneforskning 1. Kbh.
- Christensen, E.P. og T.G. Jeppesen, 1976, Landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid. Udkast til et projekt. i Bebyggelsesarkæologi, udg. H. Thrane, Odense.
- Gissel, S. 1976/1977, Stednavne og landsbystruktur i Danmark med særligt henblik på strukturændringer. Arbejdspapir 1976/1977 nr. 9 F. Det Nordiske Ødegårdsprojekt.
- Hald, K., 1942, De danske stednavne på -um. Kbh.
- Hald, K., 1965, Vore stednavne. Kbh.
- Kousgård Sørensen, J. 1958, Svendborg Amts Bebyggelsesnavne. Kbh.
- Kousgård Sørensen, J. 1969, Odense Amts Bebyggelsesnavne. Kbh.
- Nielsen, H., 1976, Jernalderbosættelsen i landskabet. i Bebyggelsesarkæologi, udg. H. Thrane. Odense.
- Steensberg, A., 1952, Bondehuse og Vandmøller. Kbh.
- Steensberg, A., 1953, Boligskik på landet i Danmarks Middelalder. Nordisk Kultur XVII.
- Steensberg, A. og J.L. Østergård Christensen, 1974, Store Valby I-III. Kbh.
- Thorvildsen, K., 1957, Ladbyskibet. Kbh.
- Thrane, H., 1973, Lysglimt fra en mørk tid. Fynske Minder 1973.

Diskussion af T. Grøngård Jeppesens og E. Porsmose Christensens indlæg:

Hansen: Mente, at man med fordel kunne inddrage landmændenes fosfat-kort, som Ødegårdsprojektet havde haft stor gavn af.

Jeppesen: Svarede, at man var opmærksom herpå og anvendte det i mikro-området.

Becker: Mente, at projektet siden sidste symposium var nået så langt, at der var kommet realiteter i bebyggelsesbilledet, og resultaterne gav inspiration til at fortsætte. Mente endvidere, at bebyggelsesskiftet omkring 1000 +/- 100 år er generelt og fremhævede, at det fynske og jyske materiale passer godt sammen, idet de jyske vikingetidspladser bryder af i det 11. årh.. Angående årsagerne til de nuværende landsbyers opståen anså Becker hjulploven for en mulighed, men de politiske forhold - især rigssamlingen burde snarere tillægges betydning. (Vedrørende rigssamlingen nævnte Becker, at der først med Harald Hien sker en standardisering af møntvæsenet). Fandt det iøvrigt frugtbart at kombinere historie og arkæologi.

Becker tvivlede iøvrigt på thermoluminiscense-dateringernes nuværende sikkerhed. Becker rådede til at underbygge dateringerne af de nuværende landsbyer ved yderligere gravninger, inden der ledes efter germanertid og vikingetid.

Jeppesen: Svarede, at der godt kunne graves flere felter, men at huse og haver indskrænker det mulige antal felter. Gjorde iøvrigt opmærksom på projektets stramme tidsplan.

Harck: Forespurgte, om der lå et system bag udvælgelsen af felter og om der kunne påvises en ubrudt kontinuitet vurderet på stratigrafi og keramik. Mente, at kirkernes placering måske viste en bevidst indre kolonisation og oplyste, at lignende forhold med faste afstande kunne påvises i marsken syd for Tønder, hvor kirkerne ligger på centrale værfter, opført omkr. 1200.

Jeppesen: Svarede, at feltplaceringen forsøgtes anlagt efter netsystem i første omgang, men at dette måtte opgives delvis p.g.a. vanskeligheder med at finde ubenyttede og tilgængelige arealer i de eksisterende landsbyer. Oplyste endvidere, at der kun kan tales om en sandsynlig kontinuitet, idet vikingetidens og middelalderens keramik kun kan dateres inden for grove tidsrum. Kun få steder kan iagttages egentlige stratigrafi.

L.C. Nielsen: Mente, at man burde inddrage de store købstadsanlæggeser i 900-tallet og det deraf følgende behov for overskudsproduktion

i landbruget. Mente, at der var belæg for muldfjælsploven i yngre vikingetid.

Jørgensen: Udtrykte tilfredshed med at få afprøvet den gamle teori ved hjælp af arkæologiske undersøgelser.

Andersen: Opfordrede til at overveje sampling-metoden i forhold til de opstillede mål.

Kristiansen: Fandt, at der var to hovedproblemer 1) kontinuitet og 2) omstrukturering. Mente, at det var lykkedes at datere omstruktureringen til vikingetiden, men rejste tvivl om, hvorvidt bebyggelseskontinuiteten ikke kunne række længere tilbage, idet der var mulighed for at skårmaterialet fra y. j. var af dårlig brænding og dermed ødelagt. Mente iøvrigt, at Helge Nielsens undersøgelse tydede på en længere kontinuitet.

Porsmose: Svarede, at HN's undersøgelse viser en kontinuitet inden for bopladsområdet, men ikke nødvendigvis en stedskontinuitet. Mente netop p.g.a. det fynske materiale, at der var tale om en bopladsområde-kontinuitet fra æ.j. til æ.middelalder og at y.j. pladserne må findes i de nuværende landsbyers umiddelbare nærhed. Angående skårmaterialet svarede Porsmose, at der ikke var fundet udaterbare gruber, stolpehuller etc. i bunden af undersøgelsesfelterne.

Becker: Tilføjede, at alle praktiske arkæologer ville vide, at så snart skårmaterialet var dækket af jord ville det kunne bevares.

Hansen: Mente, at bebyggelsesreguleringer er blevet foretaget mange gange i løbet af middelalder og nyere tid, både hvad det bebyggede område og dyrkningsområdet angår. Mente, at begyndelsen måske skete omkring år tusind, men at den fortsatte længe og ikke ramte alle egne.

Porsmose: Tilføjede, at udgravningerne i St. Valby, hvor gårdene har ligget nøjagtigt samme sted siden landsbyens anlæggelse, peger på en meget stabil struktur, der sandsynligvis står i forbindelse med tofternes fastlæggelse.

Stednavne og bebyggelsesarkæologi.

Nogle Efterræsonneringer.

Af. Bent Jørgensen.

Først min generelle undskyldning for at tiltage mig den fordel først efter symposiet at nedfælde mine bemærkninger om stednavne og bebyggelsesarkæologi, således som dette forhold tager sig ud fra stednavnesiden.

Dernæst til sagen, som deles i to punkter.

1. Hvilke informationer og inspirationer kan stednavneforskningen give arkæologien med hensyn til den danske landsby, dens opståen og udvikling i tiden forud for skriftlige kilders samtidige vidnesbyrd.

Stednavneforskningen kan levere arkæologien et sæt navne, der i historisk tid er navne på bebyggelser. Disse navne kan deles i to grupper, nemlig for det første navne, der indeholder efterled, som ikke har været produktive i vikingetiden (findes ikke i Danelagen eller Normandiet), og som må have været produktive før denne, da de ikke er produktive i tiden efter, hvilket først og fremmest dokumenteres af alderdommeligt ord- og navneinventar i forleddet og til dels af alderdommelige bøjningsformer.

Disse navne er de man kunne næsten sige klassiske navne på -lev, -ing(e), -hēm (>um), -løse, -sted. Af navnene med disse efterled er det kun dem på -hēm (>-um) som i deres oprindelse er bebyggelsesbetegnende samt vel de navne på -sted, som har et personnavn som forled. Der er imidlertid god grund til at regne med, at navnene med alle disse efterled har været bebyggelsesbetegnende ret lang tid før den skriftlige overlevering tager ved. For det første er der i umådelig ringe udstrækning overleveret marknavne indeholdende disse led (-ing(e) udgår dog her som mulighed, da det er indbyggerbetegnende), og hvor det er tilfældet har der ofte kunnet regnes med nedlagt bebyggelse. Denne mangel kunne dog tænkes at være begrundet i stærke strukturændringer eller ødetilstand, men hvis blot en af disse faktorer virker mere generelt giver det samtidig den senest mulige datering for de resterende navnes overgang til bebyggelsesnavne. For det andet drejer det sig ved de kendte bebyggelser med disse efterled om de i historisk tid gennemsnitlig største, ikke sjældent

kirkebærende bebyggelser.⁺ Endelig vil det for det tredje være vanskeligt at forestille sig en hjemlig vikingetids situation, hvor navne på -by, -torp og -toft betegner velfikserede bebyggelser (hvad de efter efterleddet bør gøre), mens de navne, der i den efterfølgende periode kommer til at betegne de største bebyggelser, svæver rundt i navnemiljøet som udelukkende område- eller indbyggerbetegnelser. Overgangen til betegnelse af bebyggelse må være sket allersenest på dette tidspunkt, hvor de velkendte vikingetidsbebyggelsesnavneefterled tages i brug.

Hvis vi skal prøve at forestille os bebyggelsesnavnetilstanden og -omfanget før vikingetiden eller i det stednavneforskerne lidt vagt plejer at kalde folkevandringstiden, kan vi ikke nøjes med ovennævnte navne. Det er en nærliggende sandsynlighed, at en række (andre) oprindelige naturnavne allerede da har haft funktion som bebyggelsesnavne, og det behøver ingeniende være navne, der senere hen har en særlig ugenomskelig etymologi. Knyttet hertil er problematikken omkring de navne, der af nogle har været betegnet kortenavne, og som har spillet en vis rolle i tidligere forsøg på at føre stednavnetyper og arkæologiske kendsgerninger sammen. Kortnavne, der stort set alle må antages at være gamle naturnavne, udgør imidlertid ikke én men flere navnetyper af højst forskellig datering. De ældste af dem går utvivlsomt tilbage til folkevandringstiden. Her som også ved andre oprindelige naturnavne er der grund til at minde om, at naturnavne på et hvilket som helst tidspunkt i deres brugsperiode kan blive overført som navn på en bebyggelse. Både blandt visse kortnavnetyper og blandt sammensatte naturnavne skjuler der sig uden tvivl navne, der har været bebyggelsesbetegnende før vikingetiden.

Den absolutte datering af de klassiske stednavneendelsers produktivtetsperiode til før vikingetiden har to forbehold, som det er nødvendigt at tage højde for.

⁺ Denne relativisering (og datering) af stednavnetyperne skyldes Johs. Steenstrup. Der har været rejst berettigede indvendinger imod dens nøjagtighed og dermed mod dens rækkevidde. Indvendingerne gælder dog i første række muligheden for at slutte noget om det enkelte navn, derimod ikke for så vidt angår hele navnetyper.

For det første kan den manglende forekomst i Danelagen og Normandiet skyldes, at det realforhold det pågældende efterled angiver ikke forekommer i disse erobrede egne. For det andet er det tænkeligt, at der kan være sket sene(re) analogidannelser med særligt populære eller "fine" efterled, således at f.eks. et område der har en ret høj koncentration af historisk korrekt betingede navne med et bestemt efterled kan få denne koncentration yderligere øget. Der er altid grund til at være skeptisk overfor det enkelte navn, selv om typen er rimeligt godt dateret.

I relation til de fikserede vikingetidsbebyggelser på -by, -torp og -tofte, der er det andet sæt navne stednavneforskningen kan præstere før historisk tid, fremførtes det ovenfor, at det var urimeligt at regne med, at der ind mellem disse skulle have forekommet en række mindre fikserede bebyggelser. Dette forhindrer imidlertid ikke, at såvel vikingetids- som folkevandringstidsnavne tillige har betegnet det område som den enkelte bebyggelse (-skoncentration) har rådet over, akkurat som tilfældet er det i dag. Prøv blot at overveje, hvad det vil sige at 'være fra Allesø'.

Tør man end formode, at disse ældre bebyggelsesnavne har været knyttet til mere fikserede bebyggelser, er der til gengæld ingen mulighed for på grundlag af stednavnene at udtale sig om den enkelte bebyggelses varige beliggenhed på et og samme sted. Det er i historisk tid velbevist, at landsbyer kan flytte temmelig langt (flere kilometer) og/eller iøvrigt ændres betragteligt samtidig med, at navnet bibeholdes, og der er ingen grund til at tro, at navnets forhold til bebyggelsen skulle have været anderledes i vikingetiden og tidligere endnu.

Udover at henpege på de ovennævnte snævert lokaliserbare stednavne kan stednavneforskningen tillige ved en samlet vurdering af disse og deres samspil med andre typer eller deres fravær give sin vurdering af bebyggelsesintensiteten i forhistorisk tid. Dette hører dog nærmere bebyggelseshistorien til, og det er først og fremmest i sådanne mere generelle sammenhænge, der vil være noget at hente ved sammenføring med arkæologiske fund fra bestemte perioder.

Det foregående repræsenterer den mere generelle side af, hvad stednavnene vil kunne give bebyggelsesarkæologien for tiden før historisk tid. Ved mere specielle og afgrænsede undersøgelser er det klart, at det pågældende områdes stednavne bør tages op til separat behandling.

Mens der i det foregående forhåbentlig ligger ikke blot skuffelser, men også brugbar information og inspiration for arkæologerne skal jeg helt kort afslutte med pkt.

2. Hvilke forventninger stiller stednavneforskningen til arkæologien? Ønskemålet må være at opnå en uafhængig datering af bebyggelser, som med sikkerhed kan identificeres med den senere bærer af et gammelt navn. Dateringen må gælde bebyggelsens grundlæggelse eller tidligste fase. Det vil være en spændende og for vore fag meget nyttig prøve at få tilvejebragt et stort og rimeligt sikkert materiale af bebyggelsesdateringer og få dette konfronteret med den hævdevundne og endnu urokke stednavnekronologi.

Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest- og sydjysk vikingetid i forhold til det øvrige gammeldanske område : Bornholm og Vestfold. Af Leif Christian Nielsen.

På Johannes Brøndsteds kort over vigtige fund dels fra ældre og dels fra yngre vikingetid i Danmarks Oldtid bind III, anden rev. udgave fra 1957-60 findes afsat ialt fem bosættelser fra vikingetid, nemlig Lindholm Høje, Aggersborg, Fyrkat, Hedeby og Trelleborg.

Heraf kan kun Lindholm Høje og Aggersborgs ældre del betegnes som landsbyer.

Siden er materialet øget kolossalt, således at der idag kendes 75-80 bosættelser fra det gammeldanske område.

Mere end halvdelen af disse pladser udviser hustomter.

Trods materialets forøgelse, så er det kun få større undersøgelser, der har fundet sted, og blandt disse kan nævnes Svenstrup og Bejsebakken ved Ålborg, Trabjerg NØ for Holstebro, Omgård syd for Holstebro, Sædding ved Esbjerg, Vorbasse syd for Grindsted, Vikhögsvägen ved Lödde å i Skåne samt Valleberga i sydøstre Skåne.

Trods de relativt store undersøgelser, så er ingen plads endnu totalt undersøgt. Det skyldes deres størrelse, der kan overstige 100.000 m².

Trods de ufuldendte arkæologiske undersøgelser, så har de undersøgte arealer givet os meget ny viden omkring de enkelte bosættelsers funktion og strukturering, således at der kan drages en række slutninger omkring bosættelsesform og kontinuitet.

De to mest betydningsfulde fund er så afgjort Vorbasse og Omgård. Begge fandtes i 1974. Desværre ligger arbejdet nu stille på Omgård; men fortsættes heldigvis i Vorbasse.

Begge pladser må udfra de nuværende resultater, d.v.s. til og med 1976, opfattes som landsbyer, hvis bærende erhverv ligger i en fødevareproduktion baseret på kvægavl. Kvæget er opdrættet og eksporteret sydpå. Det danner den økonomiske baggrund for begge pladsers arkitekturrigdom med et væld af forskellige bygningskonstruktioner. Denne rigdom er samtidig et meget fint vidnesbyrd om de livlige kommunikationsforhold, som begge pladser har haft til omverdenen.

I Vorbasse består landsbyen, der er dateret til 10/11 årh. af foreløbig tre hegnsomgivne gårde, der hver især, for de to yngste faser, er karakteriseret ved en fritliggende Trelleborghal, der har fungeret som beboelses- og økonomibygning for de enkelte gårdes ejere.

Med en hal menes en bygning med samme indre konstruktive grundplan, som de kendte borghaller, d.v.s. buede vægge samt to sæt indre suler, der hver især er placeret et stykke fra gavlene. I gavlene findes også et sæt suler.

Omkring hver gårds Trelleborghal findes en række bygninger, der enten er fritliggende eller påbygget i hegnene. Disse bygninger har bl.a. tjent som smedier, stalde, lader og beboelseshuse for gårdenes undergivne.

På den største af de tre gårde, d.v.s. over 20.000 m² indhegnet gårdsareal, har det været muligt at udskille tre faser, hvor Trelleborghallerne dateres til de to yngste. På de to mindre gårde hører hallerne til i de sidste to faser på den store gård.

Det er vigtigt, at der findes sikkerhed for, at alle haller i en periode er samtidige.

Der er endnu ikke påvist grubehuse i Vorbasse, således at disse ikke kan høre hjemme i den yngre bebyggelse.

På Omgård, der dateres fra ca. 800 til ca. 1000, findes to landsbyfaser med hver især to gårde. Den yngre landsbyfase er karakteriseret ved hegnsomgivne gårde og dateres til 900-tallet.

For den ældre landsbyfase, der dækker 800-tallet og begyndelsen af 900-tallet, kan der på den sydlige gård udskilles 2-3 gårdfaser. På den nordlige gård kan med sikkerhed udskilles en enkelt gårdfase. I den yngre landsbyfase kan på begge gårde udskilles 2 gårdfaser. Grubehuse på Omgård tilhører den ældre landsbyfase og haller tilhører den yngre landsbyfase. D.v.s. fuldstændig parallel til Vorbasse. Den nordlige over 30.000 m² store gård er i sine to yngre faser omgivet af en regulær palisade, d.v.s. kant imod kant stillede lodrette planker. Vest for palisaden løber N-S og Ø-V et regulært vejsystem, hvor flere veje mødes. De ældste er hulveje og anlagt på tør bund. Den yngste har stenbrolægning og store randsten og er anlagt på tørvebund. Der er altså sket en forsumpning mellem de ældre veje og den yngste vej, der er C-14-dateret til 970 e.Kr. (Kalibreret). Denne forsumpning har ikke mindst betydning for pladsens ophør.

Mellem veje og palisade løber en faldgrav med lodrette sider, flad bund samt jordbroer, der gør graven uegnet som dræn.

Imellem grav og palisade ligger en N-S bygning med midtsuler. Øst for denne bygnings sydgavl findes i gårdens yngste fase en regulær portbygning, der er bygget sammen med en sekundær udvidelse af palisaden. Princippet svarer altså fuldstændig til opbygningen af Fyrkat med en bygning liggende udenfor vestporten.

Indenfor palisaden er undersøgt 40-50 bygninger, der skal fordeles på mindst tre gårdfaser. Jeg skal kun nævne de vigtigere i de to yngre faser.

I den næste yngste fase anlægges en 38,5 m lang salsbygning af samme konstruktion som Fyrkathallerne, her blot med to sæt indre suler ved hver ende. Hertil hører en mindre økonomibygning af samme konstruktion; men uden indre suler.

I den yngste fase erstattes økonomibygningen med en 22,5 m lang Trelleborghal, der har tjent samme formål.

I begge faser er salsbygning og økonomibygning forbundne v.hj.a. et indre hegn.

I modsætning til Vorbasse er økonomibygningen på Omgård altså udskilt som en separat bygning. Herved får gården lighed med middelalderlige herregårde.

I den yngste fase anlægges samtidig på gårdspladsens centrum en ca. 27 m lang Trelleborghal med ildsted. I hallen er fundet brudstykker af bronze- eller kobberindlagte stignøjler samt en del hvæsesten og skår af slavisk keramik.

Der opføres ligeledes en staldbygning med båsobredder på 120-130 cm imod det normale for kvægstalde på 90-110 cm. Stalden har plads til 20-30 dyr og er formentlig beregnet til heste.

I forbindelse med de tre gårdfaser findes en kvægstald med båsobredder på 90-110 cm samt plads til 70-80 dyr.

Fritliggende eller påbygget i palisaden findes en række bygninger, der har tjent som lader og beboelseshuse for gårdens undergivne. Altså samme som i Vorbasse.

Til gården hører et mølleanlæg, der er E-14-dateret til 790 e. Kr. (kenv.). Den nordlige gård må udfra dens bygninger og indre opbygning betegnes som et reguleret herregårdsanlæg, hvor der muligvis har ligget rytteri eller en hird.

Omgård er med hensyn til bygningsarkitektur den vigtigste plads, der til dato er kendt fra vikingetid, fordi det her har været muligt, ud fra stratigrafi og hegn, at opstille to arkitekturstile, dels en ældre Fyrkatstil, som er karakteriseret ved dobbelte vægstolper samt udvendige skrå støttestolper, og dels en yngre Trelleborgstil, der er karakteriseret ved stavvægge med eller uden skrå støttestolper.

Lægges hertil iagttagelserne i Vorbasse samt i Sædding, så fås i Vest- og Sydjylland to arkitekturstile og hvor skiftet mellem de to finder sted omkring 950. Denne datering bygger på iagttagelser omkring relationen bebyggelse til mose på Omgård.

Det ses også, at haller og salsbygninger er udviklet i et stormandsmiljø. Derfor ses også, at bygningsmål går igen f.eks. mellem Omgård og Fyrkat med haller på 28,5 m længde.

Aggersborg, Fyrkat og Trelleborg viser som helhed samme arkitekturskift, hvorfor disse anlæg også må placeres omkring 950, således at Fyrkat og Aggersborg antagelig er anlagt før 950 og Trelleborg umiddelbart efter 950.

Der kan således ikke herske tvivl om, at borgene er knyttet til det miljø, der udvikles med storgårdene i Vest- og Sydjylland og hvor kvægavl spiller den altdominerende rolle.

Den del af forskningen, der har været centreret omkring Jelling, har også beskæftiget sig med dette centers oprindelse.

Nu kan gives et nyt bidrag, thi som det ser ud nu, så opstår dette center samtidig med at stormandsmiljøet fremtræder i Vest- og Sydjylland. Derfor kan det ikke udelukkes, at Jellingdynastiet er en bondeslægt, der på samme måde som Omgård, svinger sig op i ly af gunstige økonomiske forhold til en stormandsæt.

Hertil kan så yderligere lægges, at i Nord- og Østdanmark dukker der samtidig en række rigt udstyrede grave op, således at der findes flere parallelle fænomener ved overgangen til yngre vikingetid.

Stormandsgårdene tilhører altså 900-tallet i Syd- og Vestjylland. På Omgård findes kontinuitet i bebyggelsen mellem den ældre og yngre landsby. I modsætning hertil findes ikke kontinuitet i miljøet, da den ældre landsbys miljø er anderledes end den yngre.

Den yngre landsbys miljø svarer stort set til miljøet i Vorbasse og det er fristende at tro, at det er gunstige økonomiske forhold, der er årsag til, at en kvægavlsspecialiseret plads som Vorbasse anlægges i 900-tallet.

De gunstige økonomiske forhold må nødvendigvis have noget med en erhvervsspecialisering og arbejdsdeling mellem by og land at gøre.

I Sædding ved Esbjerg er undersøgt en forhåbentlig meget stor del af en landsby, der dateres til 10./11. årh.

For mig at se, er denne landsby opbygget af 5-6 gårde uden hegn. Gårdene med størrelser på 3000-3500 m² ligger omkring en rektangulær åben plads i centrum.

Hver gård synes at bestå af mindst to langhuse, deraf et med ildsted(er), samt en gruppe grubehuse.

Gårdenes opbygning svarer på det nærmeste overens med de vikingetidige gårde i Archsum på Sild.

Erhvervet i Sædding har formentlig været fåreavl med et indslag af fiskeri, korn og kvæg. Personlig tror jeg, at det er ulden, som er det økonomiske grundlag for importen af rhinsk basalt, klæberstenskar, glas o.s.v.

Bygningsmæssig er pladsen yderst ensartet og blandt langhusene dominerer en bygningstype med indvendige suler samt suler i gavlene, d.v.s. en højrems- eller sideåskonstruktion. Bygningstypen kendes fra Vorbasse og er overordentlig almindelig på Omgård.

I Sædding findes også en række specielle bygninger, der også kendes fra Vorbasse og Omgård samt ikke mindst i Holland og NV-tyskland.

På de tre pladser findes alt i alt forholdsvis mange bygningstræk, der peger imod Holland og NV-tyskland. På Omgård findes ovenikøbet tre grubehuse, der ikke har paralleller i Danmark, men f.eks. i Warendorf i Westfalen og Kootwijk i Holland.

Bebyggelserne udenfor Vest- og Sydjylland har kun ganske få træk, der peger imod Nordvesteuropa.

Trabjerg, der dateres til 800-1100, og altså ligger udenfor Vest- og Sydjylland, er i princippet bygget op som Sædding, d.v.s. en række gårde, der ligger omkring en åben plads.

Begge pladser må opfattes som ordinære landsbyer.

De enkelte gårdes placering med eller uden hegn omkring en åben plads svarer således til landsbyerne før udskiftningen i 1700-tallet.

Bygningsmæssig viser husene i Trabjerg næsten ingen forbindelser til Vest- og Sydjylland, selvom den ligger nærmere Omgård, end Omgård ligger til Sæddinge.

En del af grubehusene i Trabjerg svarer overens med en del grubehuse i Århus Søndervold. Derfor tror jeg, at Trabjergs forbindelser har været orienteret imod nord og øst. Erhvervet har antagelig været agerbrug med vægt på kornavl.

Bygningsmæssig må Syd- og Vestjylland opfattes som et homogent område, der har stået i livlige forbindelser med Holland og NV-tyskland. Det er samtidig vigtigt, at der ikke på nogen af de hidtidige pladser i Vest- og Sydjylland er fundet bebyggelse fra yngre germansk jernalder. I Nord- og Østdanmark ser bygningsmønstret noget anderledes ud, idet grubehusene udgør et dominerende indslag på flere pladser. Det gælder f.eks. Aggersborg, Bejsebakken, Svenstrup og i Skåne dominerer de totalt indenfor den rurale sfære.

Aggersborg, Bejsebakken, muligvis Lindholm Høje, Vester Egesborg på Sjælland samt en række skånske pladser viser bebyggelses- og miljømæssig kontinuitet med yngre germansk jernalder, mens de vest- og sydjyske pladser er brudt ud af dette miljø og i løbet af 800-tallet udvikler et nyt, hvor arbejdsdelingen mellem by og land spiller en fremtrædende rolle. Dette miljø slår fuldt ud igennem i 900-tallet med storgårdernes opkomst.

Skal der drages en konklusion af denne summariske gennemgang af forholdet mellem Vest- og Sydjylland og det øvrige land, må det blive, at yngre germansk jernalder i socioøkonomisk henseende fortsætter som en forfaldsperiode til henimod 900-1000 tallet, afhængig af, hvor man befinder sig i det øvrige land.

Vikingetiden får dermed også forskellig varighed, idet den eksisterer længere i Vestjylland end i Skåne.

De såkaldte vikingetog hører til i denne forfaldsperiode, mens vikingetiden viser en ny opadstigende udvikling, der først udvikles og konstitueres i Vest- og Sydjylland. Herfra breder den sig imod nord og øst med bygrundlæggelser og muligvis feudalisering. Det er naturligt i denne sammenhæng, at borgene anlægges før byerne i det øvrige land, da det er min opfattelse, at borgene i princippet udviser de samme såvel håndværks- som handelsmæssige aktiviteter som de egentlige byer og derfor rent samfundsformatorisk må opfattes som bysamfund, hvor kongemagten står som herre.

Da de egentlige byer skyder op, daler borgenes betydning for til sidst at forsvinde, da de p.gr.a. deres specielle opbygning udelukker en

bygningsmæssig ekspansion for et stadig stigende antal aktiviteter og dermed også befolkning.

Ovennævnte indlæg svarer til, hvad der blev fremlagt på symposiet. Hertil skal den tilføjelse, at udgravningerne fortsætter i Vorbasse, hvorfor de nye resultater fra 1977 selvfølgelig ikke er indkorpore-ret i dette indlæg.

En sammenligning mellem Vorbasse og Trabjerg viser dog, at jordene ved Trabjerg er langt bedre for kornavl end jordene ved Vorbasse. Det betyder, at såfremt Vorbasses rigdom skyldtes kornavl, skulle det forventes, at Trabjerg var endnu rigere, da foldudbyttet må være større på Trabjergs bedre jorder.

Sammenligningen skal blot illustrere, at Vorbasses vigtigste erhvervs-økonomiske potentiel stadig skal søges i kvægavlen.

For at kvæget kan skabe rigdom, må det nødvendigvis afsættes og her må byerne i Vest- og Sydjylland stadig komme på tale, fordi disse be-vislig har afsat deres varer på landet. Landet må derfor også have afsat deres varer i byerne ellers vil landet blive udsuget. Det er måske også tilfældet; men så kun i forbindelse med en koncentration af rigdom eller brugsværdi hos den opadstigende adel.

Det er i dette spektrum af udvekslingsrelationer, at pengene, som værdimål og cirkulationsmiddel, opstår og udvikles for til sidst at resultere i et møntvæsen.

Så vidt det er muligt at slutte udfra stednavne, bebyggelseskontinui-tet og skattefundenes udbredelse, så udvikles pengevæsnet først i Vest- og Sydjylland, hvorfra det breder sig til Nord- og Østdanmark.

Litteraturliste:

- Andersen, H.H., Crabb, P.J. & Madsen, H.J., 1971, Århus Sønder vold, Jysk ark. sels. skrift. bind IX, Århus 1971.
- Anderson, P., 1974, Passages from Antiquity to Feudalism, London 1974.
- Capelle, T., 1968, Der Metallschmuck von Haithabu, Die Ausgrabungen in Haithabu, Fünfter Band, Neumünster 1968.
- Christensen, A.E., 1969, Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund, København 1969.
- Christiansen, T.E., 1971, Træningslejr eller tvangsborg, Kuml 1970, København 1971.
- Dobb, M., 1975, Kapitalismens udvikling, København 1975.
- Elster, J., 1971, Nytt perspektiv på økonomisk historie, Oslo 1971.
- Godelier, M., 1975, Bas och överbyggnad. Studier i marxistisk antropologi, Stockholm 1975.
- Heidinga, H.A., 1976, Verwenen dorpen in het Kootwijkerzand, (Holland 1976).
- Hvass, S., 1976, Udgravningerne i Vorbasse, Mark og Montre, 12. årg. Esbjerg 1976.
- Jankuhn, H., 1972, Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit, Neumünster 1972.
- Jørgensen, P.J., 1974, Dansk Retshistorie, 6. oplag, København 1974.
- Lammers, K.C., Rüdiger, M. & Sørensen, V., 1977, Historieteori og -metode, Kritiske historikere 1977 nr. 1-2, København 1977.
- Marx, K., 1974-76, Grundrids 1-3, Aarhus 1975-1976.
- Nielsen, L.C., 1976, Omgård - en vestjysk landsby fra vikingetid. Hardsyssels Årbog, 2. rk., B. 10, Lemvig 1976.
- Nørlund, P. m.fl., 1948, Trelleborg, Nord. Fort. m., IV. B., 1.H. København 1948.
- Ohlsson, T., 1973, Vikingetid och medeltid i Löddeköpinge, Ale nr. 1, Kristiansstad 1973.
- Olsen, O., 1962, Trelleborg-problemer. De danske vikingeborge og deres historiske baggrund, Scandia 28, Lund 1962.
- " " 1970, Fyrkat, Nationalmuseets blå bøger, 3. rev. udg., København 1970.
- Ramskou, T., 1956, Husbygning i vikingetidens Danmark, Third Viking Congress, Reykjavik 1956.
- Schultz, C.G., 1949, Aggersborg. Vikingelejren ved Limfjorden. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, København 1949.

- Skov, T., 1973, Vikingetidsbopladsen i Trabjerg, Holstebro Museums Årsskrift 1972-73, Holstebro 1973.
- Stavenhagen, R., 1972, De sociale klasserna i jordbrukssamhället, Tema Teori 7, Uddevalla 1972.
- Strömberg, B., 1971, Grubenhäuser in Valleberga. Untersuchungen 1965-70, Medd. fr. Lunds Univ. Hist. Mus. 1969-1970, Lund 1971.
- Winkelmann, W., 1958, Die Ausgrabungen in der frühmittelalterlichen Siedlung bei Warendorf (Westfalen), Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958.
- Ørsnes, M., 1966, Form og Stil i Sydsckandinavien's yngre germansk jernalder. Nat. mu. Skrift., ark.-hist. række XI, København 1966.

Desuden er oplysninger venligst stillet til rådighed af S. Hvass over Vorbasse, L. Bender Jørgensen over Trabjerg og I. Stoumann over Sæding.

Diskussion:

Becker: Var betænkelig ved at begynde at tale om erhvervsgrundlag samt forholdet med at sammenstille hustyper og dateringer heraf med trelleborgenes. Desforuden udtrykte Becker mistillid til forslaget om at rykke ved de forskellige periodeinddelinger.

Tradition og traditionsbrud i danske middelalderlandsbyer.
Af Svend Gissel.

To af det danske Ødegårdsprojekts meget væsentlige præstationer er analysen af landskiftet i Horns herred og på Falster 1682 ved henholdsvis Viggo Hansen og Karl-Erik Frandsen (V.H.: Horsherred, en geografisk beskrivelse (Arbejdspapir 1972-73 nr. 48H). K.-E.F.: Notat om landskifte og landsbyformer på Falster (Arbejdspapir 1972-73 nr. 28F).

Der kan på grundlag af disse undersøgelser konstateres den vigtige forskel på de to undersøgte områder, at medens bolskiftet er stærkt dominerende i Horns herred, har på Falster solskiftet en tilsvarende overvægt. Udelades de helt små landsbyer på mindre end 2 bol (eller ikke oplyst), er i Horns herred 15 byer bolstiftede, 4 solskiftede og 4 uregelmæssigt skiftede, hvorimod på Falster kun 6 er bolskiftede, medens 40 er solskiftede og 15 uregelmæssigt skiftede. Frandsen har yderligere konstateret, at 85% af de solskiftede byer på Falster har regulær grundform, medens samtlige byer med uregelmæssigt landskifte også har uregelmæssig grundform (Sammenstillingen er foretaget af Svend Gissel i Arbejdspapir 1974-75 nr. 34: Retrospektive analyser af agrarstrukturer. Et redskab i Ødegårdsstudiet, s. 3).

Betragter man nærmere undtagelserne fra det normale bolskifte i Horns herred, ses det, at solskiftet 1682 er indført i Sønderby, Selsø sogn, Manderup, Skibby sogn, Røggerup, Ferslev (og Skibby) sogn og Vellerup, Vellerup sogn. Uregelmæssigt landskifte forekommer i Venslev, Ferslev sogn, samt i de tre byer på Orø, Bybjerg, Gamløse og Næsby (i den sidstnævnte by kan der eventuelt have været bolskifte). I Venslev bymark er der bl.a. indarbejdet en gårdsædestruktur, og i Bybjerg og Gamløse indgår en tidligere hovedgårdsjord. Interessantere er i nærværende forbindelse forekomsterne af solskifte. Ole Widding omtaler (Kulturhistorisk leksikon XVI, 1971, sp. 420f.: Solskifte. Danmark) som en væsentlig forudsætning for indførelsen af solskifte, at den pågældende landsby havde samme ejer, og at der eventuelt var foretaget en egalisering, som ligeledes lettede overgangen til den nyere skifteform.

Det kan være nyttigt at have Widdings ord in mente, når man betragter de enkelte tilfælde af solskifte, foreløbig i Horns herred. (Gennemgangen bygger især på Arbejdspapir 1975-76 nr. 8H: Svend Gissel: Landsbystruktur i Horns herred, (s. 13-15), hvortil Viggo Hansen har leveret et oplæg):

Manderup: Gårdnumrene (1-10) var her 1682 så lidt som i de øvrige solskiftede byer ordnede numerisk. Rækkefølgen var 2-1-7-3-8-5-10-6-9-4 og svarede til gårdenes rækkefølge i landsbyen. (Dette gjaldt ligeledes alle fire solskiftede byer). Da nr. 6 (en mensal-ejendom) var mindre end de øvrige, som alle 1651 størrelsesmæssigt var halve bol, slutter Viggo Hansen, at Manderup tidligere var skiftet i 3 bol bestående af numrene 2-1-7, 3-8-5, 10-9-4. Det er af Svend Gissel (Bol og By 5, s.27) sandsynliggjort, at bolinddelingen i Manderup at dømmes efter herlighedsafgifternes påligning allerede 1370 har spillet en mindre rolle her end i Sønderby og Østby på samme gods (Selsø). Dette er iflg. Gissel en af de omstændigheder der giver torpen Manderup et yngre præg end de to omtalte adelbyer. Gårdene i landsbyen havde 1370 som senere samme ejer, idet dog byens eneste ottinggård mellem 1370 og 1556 må have fået status som mensalgård; den optræder som sådan i Landebogen 1567. (Der er dog også den mulighed, at byen har haft 2 ottinggårde, hvoraf den ene var mensalgården. Herved kommer byen op på 3 fulde bol i st. f. 2 7/8 bol. I så fald er den anden ottinggård forsvundet i tiden 1370 - 1556).

Ejer af hele Manderup var 1370 Roskildebispen, som 1362 1/11 tilmageskiftede sig "bona" sammesteds af væbneren Mogens Pedersen af Gerlev og hans hustru Cecilia (ved Hennike Skyttes mellemkomst). Da bispen ca. 1300 ejede 2 bol i Manderup, men ca. 1370 2 7/8, er det sandsynligt, at de 1362 tilkomne "bona" bestod af 7/8, iflg. jordebogen ca. 1370 fordelt på 3 gårde på henholdsvis 1/2 bol, 1 fjerding og 1 otting. Bispens tidligere ejendomme i byen har da været 8 fjerdinggårde. Den største gård på 1/2 bol er formentlig identisk med den hovedgård, som den adelige Manderup-slægt stammede fra.

Manderup by oplevede i perioden ca. 1300-1370 et så kraftigt landgildefald, fra 13 1/2 til 6 pund korn pr. bol, at man ikke kan udelukke, at byen en overgang har ligget øde. Desuagtet er landgilden af alle ejendomme egal, medens hovedgårdslandgilden af Sønderby hovedgård (Selsø) og Vestby hovedgård henholdsvis 1300 og 1370 lå på knap 2/3 af bondegårdene. Det er derfor ikke utænkeligt, at en regulering af landsbyen kan have fundet sted allerede 1370, eventuelt med indførelse af en skifteform, som betød en slags kompromis mellem det ældre bolskifte og det nyere solskifte, således som den kommer til udtryk i agersystemet 1682; landgildeforholdene ca. 1370 kunne tyde derpå. Mellem 1559 og 1572 fandt der imidlertid en fuldstændig egalisering

sted, hvorved de 9 gårde kom til at yde samme landgilde, 2 pund korn, og det er derfor en mulighed, at indførelsen af solskiftet kan være sket på dette tidspunkt. Da Manderups boltal indtil 1651 steg til $4\frac{1}{2}$, (tallet $4\frac{1}{2}$ gælder kun tilliggendets størrelse og ikke skifteformen) er det imidlertid nok mere sandsynligt, at indførelsen af et landskifte, som kalkulerede med 3 bol, har været af ældre dato. (Det kan bemærkes, at en egalisering af landsbyerne Sønderby og Østby i Selsø sogn fandt sted mellem 1572 og 1588, men blev opgivet igen inden 1633/34 (i Østby allerede 1620). Disse egaliseringer har derfor ikke haft afgørende betydning for landskiftet 1682, og - hvad der er mest påfaldende: Bolskiftet levede videre i Østby på trods af egaliseringen i 1500-tallet). Det ses da også, at medens de fleste af agrene i den bynære del af Manderup bymark indeholdt 10 agre, var dette ikke altid tilfældet ude på marken. Det må være de mere perifert beliggende åse, som er kommet sidst til. Som det ses af landgilden 1556 og 1559, var to af Manderups gårde allerede da vokset i relation til tilstanden ca. 1370; den ene var fordoblet i tiden 1370 - 1556. Alt i alt er det derfor naturligst at tænke sig solskiftet i Manderup gennemført i senmiddelalderen efter en nedgangsperiode, der kan have indbefattet en periode af temporær ødelægning.

Det andet tilfælde af solskifte på Selsø gods findes i Sønderby. Her var der ca. 1370 en ligeså tydelig bolstruktur som i Østby - så vidt man kan bedømme dette efter landgilden - og en tydeligere end i Manderup. 1682 forekom de 18 gårdes agre overalt i bymarken i samme rækkefølge: 16-15-14-12-11-8-7-5-3-1-/13-10-18-9-6-17-4-2. Det er efter Viggo Hansens skøn tydeligt, at man ved en nyrebning af åsene har tilstræbt en deling af disse i 18 agre. Hvor dette ikke har kunnet lade sig gøre, uden at agrene blev for smalle, har man løst problemet ved en rebning i 10 henholdsvis 8 agre, hvorefter fordelingen så skete som antydnet ved en skråstreg i den ovenfor angivne række. Det viser sig yderligere, at gruppen på 8 gårde skilte sig ud fra gruppen på 10 gårde ved kun at have halv så stor rettighed til høslæt. De 10 gårde var hver på $\frac{1}{2}$ bol og de 8 på 1 fjerding. Ca. 1370 havde Sønderby derimod 5 gårde på hver $\frac{1}{2}$ bol og 10 gårde på hver 1 fjerding, hvilket ændredes til den senere fordeling inden 1559. Ved samme lejlighed må solskiftet antagelig være indført.

Det er af interesse, at bolskiftet i såvel Sønderby som Manderup så at sige var sprængt, idet boltallet i begge tilfælde var blevet udvi-

det, i Manderup dog fortrinsvis efter 1500-tallets midte. Dette moment adskiller især Sønderby fra det bolskiftede Østby, som havde samme ejer og i det hele samme historie fra omkring 1300.

Går man uden for Selsø gods, forefindes der som ovenfor anført solskifte i Røgerup. Her var der 5 gårde og måske 2½ bol. Gårdenes rækkefølge i ager og by var: 1-2-4-5-3. Også her synes der sket en udvidelse, idet den tredje og mindste vang, Indlycke Vang, efter de 1682 givne oplysninger virker yngre end de andre; men vigtigere er andre forhold: Om Røgerup ved man, at den har ligget øde på et temmelig sent tidspunkt, 1568, måske også tidligere. Ødelægningen kan formentlig påvises arkæologisk, idet der i kort afstand fra Røgerup er fundet spor af en øde bebyggelse. Det er altså overvejende sandsynligt, at Røgerup er blevet flyttet, og at der således her kan fastslås et traditionsbrud. Det er naturligst at tænke sig, at såvel flytningen som indførelsen af solskifte er sket ved genopbygningen. Inden da kan i alt fald en del af Røgerup bymark være dyrket fra Egholm, som byen senere tilhørte.

Forskellen mellem den stærkt regulerede Korshøj Vang og den uregulerede Ladhøj Vang kan datere sig fra denne periode. Det er tænkeligt, at kun en af vangene har været dyrket før genopbygningen.

Egholm ejede i nyere tid ligeledes Vellerup, hvor der 1688 var en helgård (Vellerupgård) og 7 halvgårde. Egholm har altså ikke som Selsø i Manderup benyttet sin mulighed for at foretage en egalisering, idet Vellerupgård blev bevaret. Her er det som i de tre øvrige solskiftede byer tydeligt, at jordfordelingen tidligere må have været en anden, idet der kun i den ene vang, Koestens Vang, er sket en regulering af åsene i 9 (10) agre, medens noget tilsvarende ikke synes gennemført i de to resterende vange (Turehøjs Vang og Skjoldebjergs Vang), idet der var store variationer i agertallet fra ås til ås og rækken (oftest 8-5-7-3-2-1 eller 8-5-7-3-2-4-6-4) fortsatte i den følgende ås. Denne situation opfatter Viggo Hansen som en regulering efter solskiftet uden en nyopdeling (o: nyrebning) af åsene.

Om Vellerup i middelalderen vides ikke meget. Hovedgården var en væbnergård, som i midten af 1400-tallet vistnok tilhørte slægten Iis.

Andre ejendomme og rettigheder i byen hørte under forskellige gejstlige institutioner i Roskilde, således Helligåndshuset (1253 17/5) og Sortebrødreklostret 1534 og 1535).

I nyere tid var hele landsbyen blevet Egholms ejendom.

Hvorvidt Vellerup har ligget øde en tid i senmiddelalderen, er ukendt. Væbnergården synes at have været ved magt 1402-1408 og 1456-1486, om perioderne 1253-1402, 1408-1456 og 1486-1662 kan intet siges m.h.t. eventuel ødelægning. Betragter man de øvrige landsbyer i Horns herred ved år 1500, var der ikke mange af dem, som da kun have een eller praktisk taget een ejer. Nævnes kan foruden Torpe, Bonderup og Orebjerg, som var så små, at deres skifteform ikke kan fastslås, det ovennævnte Østby samt Skibby, Ordrup og byerne på Orø, og ingen af disse gik over til solskifte. I løbet af 1500-tallet kom der en række nye til under herredets hovedgårde; men desuagtet bredte solskiftet sig ikke. Man kan da fastslå, at fælles ejerskab for alle en byes gårde ikke nødvendigvis medførte solskifte, ikke engang når der fandt en fuldstændig egaliseringssted. Hvis man skal dømme udfra de i Horns herred foreliggende eksempler, har andre forhold været afgørende for solskiftets indførelse, nemlig de traditionsbrud i landsbyerne, som enten en kraftig udvidelse eller en temporær ødelægning kunne betyde. Det kan i denne forbindelse omtales, at Gershøj, Voldborg herred, som blev genopbygget 1380 efter en ødelægningsperiode, 1682 havde solskifte, men med visse mindelser om bolskiftet, som kan lede tankerne hen på det nærliggende Manderup (se ovenfor).

Såfremt ovenstående fortolkning holder stik, må det betyde, at de byer i Horns herred, som ikke blev øde i senmiddelalderen, næppe har været underkastet store forandringer af deres størrelse (ekspansion eller skrumpning og næppe heller temporær ødelæggelser, bortset fra ganske kortvarige (Skuldelev) og partielle (Dalby)). I modsat fald måtte landsbyerne være omlagt med overgang til det moderne solskifte til følge. Forekomsten af overvejende bolskifte bekræfter derfor rigtigheden af den i Hornsherredundersøgelsen foretagne beregning af nedgangen i boltallet i senmiddelalderen.

Vender man sig efter iagttagelserne i Horns herred til Falster, er der for Nordfalsters vedkommende en række belæg for at knytte det her dominerende solskifte til netop de to omtalte faktorer, temporær ødelægning og kraftig udvidelse.

Det tør, efter at Stiftsmuseet i Maribo har lokaliseret og groft dateret Moseby Gammelby og Ødegårdsprojektet Kippinge og Nørre-Vedby Gammelby anses for overvejende sandsynligt, at Gammelbyerne virkelig har haft den af Frits Hastrup (Danske landsbytyper, 1964) antagne betydning. De tre lokaliserede Gammelbyer har endvidere kunnet ses at være

blevet forladt i den af Ødegårdsprojektet undersøgte periode (snarest omkring 1300, hvad der dog er en meget grov datering, som projektet håber må kunne komme noget tættere på virkeligheden). Omend de resterende Gammelbyer (det drejer sig på Nordfalster om Brarup, Egelev, Taarup og Aastrup) skulle vise sig at være realiteter i marken ligesom de tidligere omtalte, er det naturligvis ingenlunde sikkert, at deres opgivelse netop hører til i perioden 1300-1400, og at de derfor hører hjemme i projektets problematik; men afgørende er det, at der er tale om traditionsbrud, som indbefatter flytninger og kan indbefatte ødelægning. Solskiftet forekommer 1682 i alle disse byer. Det må herved erindres, at en flytning af en by rent materielt set ikke var en så stor sag som nogle århundreder senere (hvis den da ikke var brændt!), da det drejede sig om træbygninger uden kældere, men at selve anlægget af de nye regulerede byer må have krævet en så avanceret landmåler teknik, at den ikke giver indførelsen af solskiftet noget efter, tværtimod. Det må derfor forekomme en nutidsbetragtning at være en praktisk foranstaltning at slå de to ting sammen i en tid, hvor solskiftet var på mode. Det må herved erindres, at udviklingen i senmiddelalderen netop indbefattede opløsning af ejendomme af bolstørrelse.

Nu blev halvgårde og fjerdinggårde almindelige, og det blev derfor mere naturligt at gå bort fra det inden disse omstændigheder mere udviklede bolsystem.

Iøvrigt ses det af Falsterlisten, at bolene allerede ca. 1250 var af så ulige størrelse, at de måtte anses for forældede som jordvurderingsenheder.

Flytningerne viser imidlertid formentlig, at andre faktorer end interessen for en rationalisering må have gjort sig gældende. Dette bliver endnu klarere, når man til Gammelby-eksemplerne føjer de flytninger, som har kunnet konstateres, fordi man af årsager, som i denne forbindelse er tilfældige (vej- og markarbejde), i de senere år har fundet flere flyttede byer, men uden anvendelse af Gammelby-navnet. Det drejer sig om Ravnsø og Barup, som begge er flyttet et ganske lille stykke ligeledes med fund af keramik dateret til ca. 1300 på "Gammel-byens" plads.

Flytning til et sted lige i nærheden er ligeledes karakteristisk for flere Gammelbyer, således i Brarup (hvor den gamle og nye by vistnok overlapper hinanden), Egelev og Taarup, og flytningen over så korte strækninger bestyrker vel den opfattelse, at en ødelægning er gået

forud, fordi det ellers kan være svært at se nogen mening med dem. (Det skal dog anføres, at afløbs-vanskeligheder og smittefare kan have gjort sig gældende). Dertil kommer yderligere, at Ravnsø kan ses at være ødelagt ved brand, og at "Brøndte tofter" (eventuelt dog "Bondetofter") i Kippinge ligger op til "Gammelbyen".

Ser man nærmere på forholdene i Ravnsø, er det iøjnefaldende, at en række ejendomme endnu i 1500-tallet og lidt ind i 1600-tallet var i forskellige adeliges besiddelse, omend kronen 1509 havde de fleste gårde. Endnu 1682 ejedes 3 gårde af provsten i Gundslev og præsterne i Lillebrænde og Nørre-Alslev. Der er i dette tilfælde hverken tale om eneeje eller egalisering. De gejstlige udejere er ikke mindst bemærkelsesværdige, fordi sådanne specielle ejendomsforhold kan have stået i forbindelse med tidligere ødelægning, enten fordi de pågældende men-salkapitaler var blevet motiveret til at investere i genopbygningen, eller fordi ejere af ødegods havde set deres fordel i at skænke det til kirken, hvilket ikke var noget ualmindeligt fænomen.

Det er derfor nok signifikant, at man i Nørre Vedby sogn (nabosognet til Ravnsø's sogn Nørre-Alslev) finder eksempler på sådanne kirkelige udejerskaber i såvel hovedbyen Nørre-Vedby som i Egelev, Grimmestrup og Riserup; til den sidstnævnte by var præsten flyttet efter Nørre-Vedbys forlægning fra kirken og ud til Noret (2½ km), og han besad her tillige den såkaldte "Davids jord". Disse omstændigheder forekommer mig at tale for, at hele sognet eller store dele deraf på et vist tidspunkt har ligget øde. I såvel Nørre-Vedby som Egelev er der som anført Gammelbyer. Overgang til solskifte er sket i alle fire byer. Alt dette bringer jo imidlertid ikke nogen datering af solskiftets indførelse, og en sådan er uhyre vanskelig at foretage, da kildemateriale hertil næsten totalt mangler. Imidlertid har der ved gennemgang af Barups agrarstruktur 1682 vist sig en mulighed, som skal refereres her. Der var 8 gårde i Barup, og de var allerede 1509 egaliserede. (Så tidligt som på Falsterlistens tid tilhørte hele Barup kronen). Det ses 1682, at solskiftet brydes ved, at tre af gårdene altid ligger sammen. Da Barup Vestervang bl.a. omfatter agerskiftet "Brydetofter", som disse tre gårde har en relativt stor andel i, er det næppe en for dristig slutning, at vi her står over for en tidligere brydegård, som på et eller andet tidspunkt er blevet delt i tre. Delingen må være sket inden 1509, da gårdene som omtalt var egaliserede, og det forekommer derfor berettiget at datere solskiftet i Borup til middel-

alderen. Den situation, der foreligger i Markbogen 1682, forudsætter eksistensen af den større gård.

Kippinge, som omkring 1300 deltes i Vester- og Øster-Kippinge, byder ikke på særlige oplysninger i forbindelse med solskiftet, bortset fra, at en væsentlig del af den centrale bymark i nærheden af kirken har været urebet holmejord, som hørte til præstegården. Da præstegården ellers ofte lå perifert i bymarken og åbenbart har været sekundært opdyrket i forhold til den øvrige landsbyjord (se især nabobyen Brarup), bliver den slutning nærliggende, at præstegården er rykket ind på den tidligere centrale plads efter delingen, fordi det udelte Kippinge er blevet øde. Ifølge traditionen blev præstegården langt ind i 1400-tallet liggende ved kirken (jfr. Krogstrup i Horns herred), og i Vester-Kippinge kom den til fortsat at ligge kirken nærmest. Den urebede holmejord er efter denne tolkning et resultat af ødelægningen. Den mulighed foreligger dog også, at holmejordene er rester af ældre "Blockfluren" (jfr. Anneliese Krenzlin: Die Entwicklung der Gewinnflur als Spiegel kulturlandschaftlicher Vorgänge. Historisch-genetische Siedlungsforschung, Darmstadt 1974. Det kan på forsamlingens nuværende stade ikke lade sig gøre at nå til en sikker afgørelse.

Derimod kan Vaalse supplere de i Horns herred gjorde iagttagelser. Her må der søges en anden forklaring på solskiftets indførelse end temporær ødelægning, og den ligger lige for: Vaalse er sandsynligvis blevet omtrent fordoblet ved indflytning af nogle skovbol, som omtales i Falsterlisten, til byen. I Vaalse er det sandsynligst, at agerfordelingen har fået sit definitive præg i middelalderens slutningstid. (Se mit arbejdspapir 1976-77 nr. 27: Notat om Vaalse og Egense. 2. trin af en agrarstrukturel undersøgelse af Vaalse sogn). Det kan nu tilføjes, at visse åse først er blevet skiftet efter 1590, da de gik over fra præstegården til bønderne; det drejer sig især om Grydemose stykker i Redselsvang og Over Lende i Vester Skovvang.

Indførelsen af solskiftet har, som det ses, en meget varieret historie på de danske øer. Såvel kronologi som baggrund veksler fra by til by. Et vigtigt motiv synes efter mine foreløbige undersøgelser at have været et traditionsbrud fremkaldt af t.eks. en kraftig ekspansion eller temporær ødelægning. Motivkredsen kan sikkert udvides og varieres betydeligt. Det i denne sammenhæng væsentlige er, at en ny ødegårdsindikation begynder at tegne sig på agrarstrukturelt grundlag. Lad mig slutte med at omtale, at Fyn har meget uregelmæssige landsbyer og

(stort set) heller ikke Gammelbyer af værdi i denne sammenhæng. På Fyn kan landsbyens lokale tradition føres tilbage hinsides år 1300 (jfr. det fynske projekt "Landsbyens opståen og udvikling" ved Torben Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose Christensen). Dette kan være et indicium for, at ødelægning her ikke har været meget udbredt.

(Da dette indlæg desværre ikke kunne forelægges ved symposiet, kunne der ikke ske nogen diskussion af det). (H.T.).

Kontinuiteten i den sociale og økonomiske lagdeling i vore gamle købstæder.

Af Viggo Hansen.

Studiet af vore gamle købstæder har hidtil været en sag for historikere og arkæologer, og herfra foreligger mange værdifulde bidrag til kundskabet om den tidligere byudvikling. Det kan derfor måske forekomme dristigt, når en geograf, der i denne henseende opfatter sig selv som amatør, blander sig heri og forsøger at bringe nye momenter frem i diskussionen om byernes oprindelse og deres indre differentiering i den tidlige fase.

Det her fremlagte arbejde er blevet prøvekørt under en forelæsningsturne blandt engelske universiteter, hvor geografer ikke har været så tilbageholdende som i Danmark. Opmuntret af resultaterne fra denne rejse er arbejdet blevet udsendt som artikel i Geografisk Tidsskrift 1976 under titlen: The Pre-industrial city of Denmark. A study of two medieval founded market towns (Assens og Fåborg). Heri fremsættes 2 teser. Den første går ud på, at mange af vore middelalderlige købstæder er planmæssige anlæg. Den anden tese er afledt af den første og siger, at sådanne planmæssige anlæg har indbygget et fundament for den senere konstaterede sociale og økonomiske segregation. I ordet segregation ligger ikke blot konstateringen af en social og økonomisk lagdeling, men at der tillige forekommer en rumlig differentiering af de sociale lag.

Udgangspunktet for den første tese, der siger, at de undersøgte byer er planmæssige anlæg og ikke spontant opståede handelspladser på basis af en landsby, har været en studium af de ældste matrikelkort over byerne fra omkring 1860-70. Disse kort er blevet underkastet en metrologisk analyse af parcelbredder og disses sammenstilling i gadeblokke. Undersøgelsen har afsløret, at bestemte målforhold går igen de fleste steder omkring den gamle bykerne. Der er således konstateret en fællesnævner blandt disse mål på 12 meter i parcelbredderne og blokkenes størrelse (fig. 1). Disse 12 meter kan omsættes til 21 jyske alen á 57,14 cm, og det er rimeligt at antage, at modulet på de 21 alen har været gængs praksis blandt datidens landmålere under benyttelse af en målekæde. Brugen af dette modul og tilsvarende enhedsstørrelser i landmål er en gammel kendt sag fra reguleringen af landsbyer og agre, og det falder derfor naturligt, at det samme princip er anvendt ved

samtidens byanlæg. Jeg mener derfor at have fundet tilstrækkelig støtte for den teori, at Assens og Fåborg begge er planmæssige anlæg, så meget mere som anlægstidspunktet falder sammen med en kraftig ekspansion af byfunktionerne og antallet af nye byer i Danmark. Tesen bekræftes yderligere af en række karakteristiske forhold i henseende til beliggenhed såvel i et større rum som lokalt, foruden at disse byers enkelte funktionselementer (gader, torve, kirkepladser, befæstninger etc.) viser store overensstemmelser i rumlig henseende, som om de var opført efter samme model. Tidspunktet er Valdemarernes og dens voksende Østersøhandels.

Den anden tese, der siger, at det planmæssige anlæg har afledt den i byerne konstaterede sociale og økonomiske segregation, har sit udgangspunkt i det forhold, at der i disse byer kan konstateres en stor forskel på størrelsen og udnyttelsesgraden (de to ting hænger sammen) mellem hovedgadens parceller på den ene side og baggadeparcellerne på den anden side. Denne i dag særdeles mærkbare forskel kan uden vanskelighed føres tilbage til tiden for de første folketællinger, hvor især 1787-tællingen rummer et omfattende datasæt vedrørende byernes beboere. Vigtig i denne henseende er husstands- og erhvervsoplysningerne, hvorimod en eksakt bostedslokalisering må foretages ved samtidige ejendomsregistre og brandtaksationsprotokoller (se fig. 3). Det største problem er en jävnføring mellem det datidige og det nu brugte matrikelsystem, men takket være lokale topografers indsats har dette problem kunnet løses uden vanskelighed. Problemet vedrørende husstandslokaliseringen melder sig først i den videre retrospektion til tiden forud for folketællingerne, idet de eneste kilder, ejendomsregistre og skattemandtalslister, kun med store vanskeligheder kan benyttes i lokaliseringen af byens borgere på adresse.

I undersøgelsen er bl.a. benyttet kopskattelisterne 1682 ff, der nok muliggør en klassifikation af husstandene efter skatteevne, men eftersom kun ca. halvdelen af disse, og fortrinsvis de højere af de 5 registrerede skatteklasser, med sikkerhed har kunnet placeres til matrikelnummer, har segregationen kun til en vis grad kunnet verificeres for tiden omkring 1680. Sandsynligheden taler dog for, at segregationen også på dette tidspunkt var en realitet.

Det må antages for godtgjort, at den geografiske fordeling af de sociale klasser inden for byernes daværende rammer har hængt sammen med forskelle i parcellernes størrelse og derigennem i deres potentielle

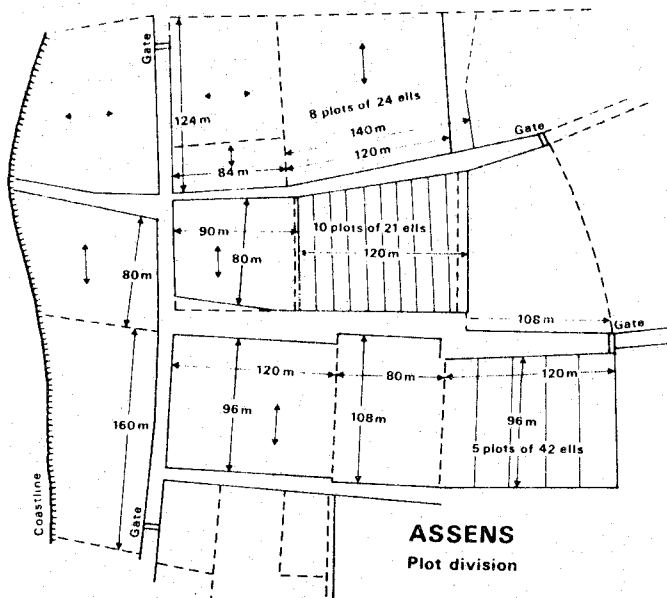


Fig. 1. Model of street blocks and burghers' plots in Assens after a town plan from the late 19th century. The hatched lines give the location of cross lanes. The arrows with meter entry give the width and length of the blocks/plots, while those without entry indicate the long axes direction of plots not shown.

Fig. 1. Målforhold for gadeblokke og parceller i Assens. Noget skematiseret.

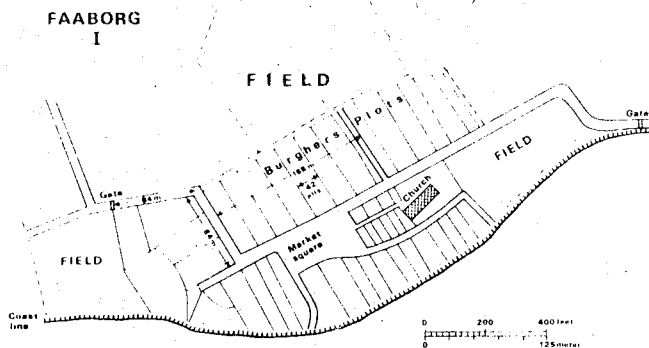


Fig. 2. Hypothized town plan development of Faaborg.

I. First lay-out of burghers' plots in standard measures of 24 x 84 meters along the main street and across the market square.

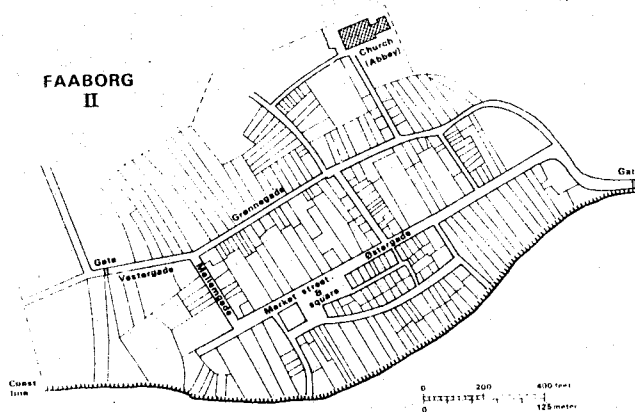


Fig. 6. Hypotetisk model af byudviklingen i Fåborg. I: Tænkt første fase med udlæg af købstadsgrunde omkring torv og hovedgade. II: Anden fase med etableret baggade (Grønnegade) og tilføjelse af nye parceller langs denne.

II. A second (and third?) stage includes the adding of a northern back lane (Grønnegade) and several cross lanes. Part of the former field is made into new burghers' plots, and the opposite lying old plots are subdivided and made into craftsmen's lots. The older parish church, except the bell tower, is demolished, and the abbey church is converted to new parish church after Reformation.

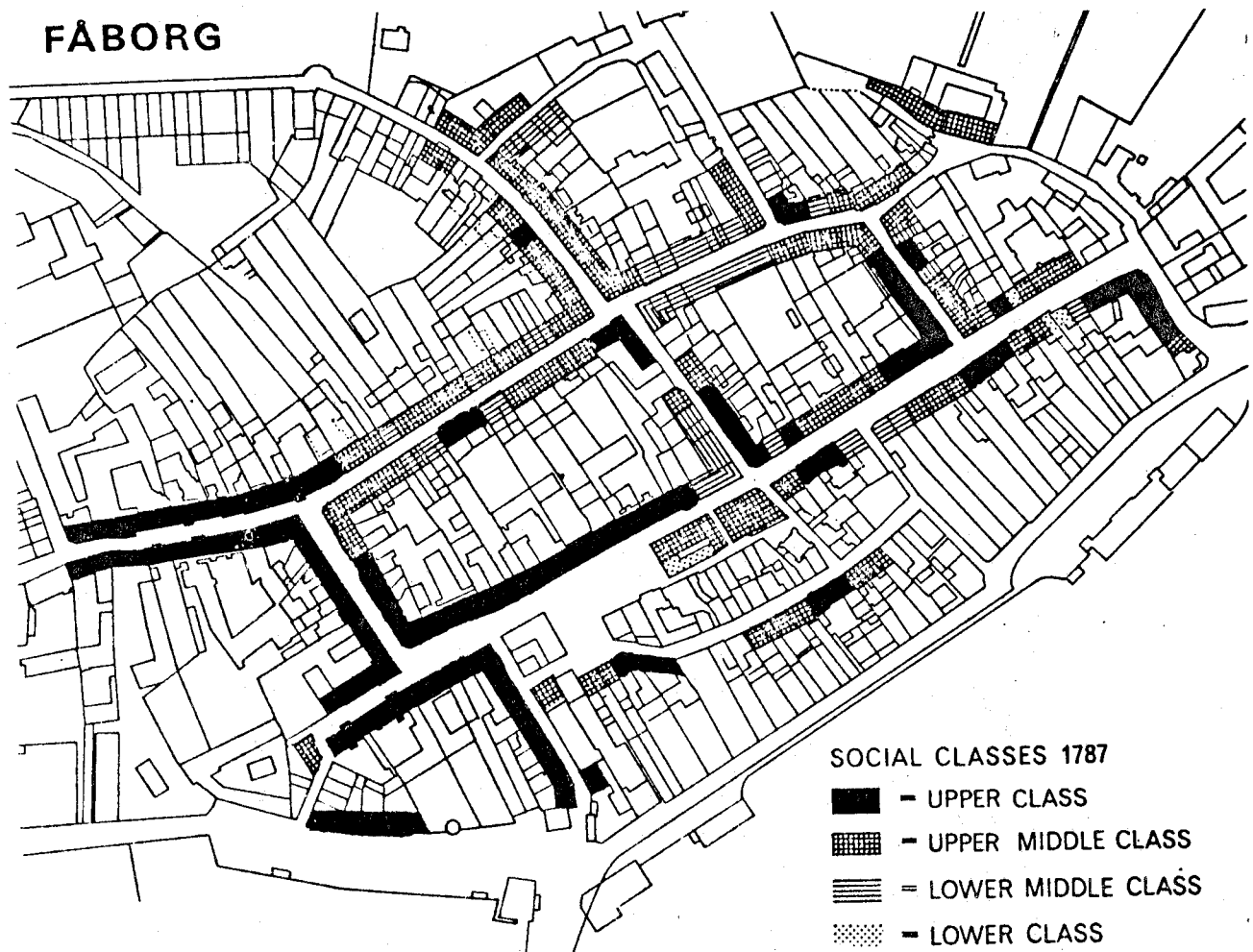


Fig. 3. Sociale klasser iflg. folketælling 1787.

muligheder. Kan man derfor løse spørgsmålet om, hvornår og hvorfor de små baggadeparceller er blevet skilt ud fra hovedgadeparcellerne, er man kommet et væsentligt skridt videre. Her bliver der tale om en bygningshistorisk datering, koblet sammen med en hypotese om tidspunktet for baggadernes etablering.

De bygningshistoriske undersøgelser af Assens og Fåborg er foretaget af henh. K. Gottlob og Nationalmuseets 2. afdeling. Der er i begge tilfælde gjort forsøg på en datering af de eksisterende bygninger, hvorimod der ikke er foretaget arkæologiske undersøgelser med henblik på at datere de ældste husfundamenter. For Fåborgs vedkommende har man måttet nøjes med en datering af baggadernes huse tilbage til før 1761, mens man i Assens har dateringer til slutningen af 1500-tallet.

Med hensyn til hypotesen om tidspunktet for baggadernes etablering, der har været en forudsætning for udskillelse af de små parceller, er det måske rimeligt at pege på, at de tidligst er samtidige med en nyudvidelse og en vækst af byfunktioner. Her er man foreløbig på usikker grund, men en byudvidelse kan vel tænkes at hænge sammen med byvækstperioden under Erik af Pommern, hvis interesser for byerne og for byplanlægning er velkendt, såvel som hans købstadslovgivning af 1422. Man har måske lov til at gisne om, at skabelsen af baggaderne i Assens og Fåborg er foranlediget af behovet for at øge antallet af borgere, og hvad var da mere naturligt end at inddrage noget af bymarken, men stadig inden for voldene, til byfunktioner. En forudsætning herfor har da været udlægning af henh. Ladegårdsgade i Assens og Grønnegade i Fåborg, hvorved de gamle hovedgadeparceller fik en ny adgangsmulighed herfra. Samtidig var der så skabt basis for udparcellering til selvstændige matrikler mod baggaden. Ind på disse flyttede håndværkere og daglejere, mens de overfor liggende, lange parceller blev til rådighedsrum for nytilflyttere, der her kunne udøve landbrug som bierhverv. Socialt repræsenterede de sidstnævnte et højere lag end håndværkerne (fig. 2 og 3).

Dette bebyggelseshistoriske symposium har haft til hensigt at samle diskussionen om Kontinuitet, og selv om dette indlæg emnemæssigt falder noget uden for den tænkte ramme, kan man dog med en vis ret hævde, at kontinuitet også her har været en rød tråd, selvom det har drejet sig om sociale klassers rumlige fordeling inden for et par gamle bysamfund.

Diskussion.

Thrane: Spurgte, om anlæggelsen af Fåborg og Assens kan dateres nærmere end til det 12. og 13. årh.

Hansen: Svarede benægtende, idet grundlaget for dateringen er dokumentmateriale, og at der skulle byarkæologiske undersøgelser til.

Harck: Undrede sig over, at der ikke fandtes spor af borganlæg på grundplanerne af Fåborg og Assens. Mente iøvrigt, at de regulerede forhold i byerne kunne skyldes katastrofeagtige brande efterfulgt af en planmæssig genopbygning.

Afsluttende bemærkninger
af Henrik Thrane.

Når der ikke denne gang har været talt om Sydvestfynsprojektet er grunden ikke, at arbejdet er gået i stå. Tværtimod har der, takket være bevilling fra forskningsrådet, været udfoldet betydelig aktivitet. Der er gennemgået 9 km² i Dreslette sogn, så der nu kun mangler en sæsons arbejde i, at hele området fra Flemløse til Helnæsbugten er gennemgået første gang. Da det sidste fundmateriale er indgået i april, har det ikke været muligt at færdigbehandle det endnu, endsige bearbejde fundene. Vi håber til næste år at kunne fremstille nogle foreløbige resultater.

Kontinuitet.

Selvom hovedlinien - kontinuitetsproblemerne - har været svære at fastholde i de enkelte indlæg, vil jeg gerne tilsidst knytte tilbage til de første indlæg, hvor kontinuitet var mere i centrum.

Det er væsentligt, som også Becker var inde på, at skelne mellem forskellige former for kontinuitet, og det er lige så væsentligt at gøre sig klart, at der kræves forskellige metoder til at undersøge de forskellige former for kontinuitet.

Der kan skelnes mellem flere forskellige niveauer af regionalt afgrænset kontinuitet med pladskontinuitet som den mindste enhed. Begrebet plads kan dække den enkelte bebyggelsesenhed, hustomt eller boplads (husgruppe, landsby eller by) -mikroplan. Kontinuiteten vil her kunne eftervises ved stratigrafiske undersøgelser, f.eks. Vestervigbopladsen. Denne kontinuitet er konkordant (Schlette 1969, Jankuhn 1955).

Det Becker kaldte bopladsområde, er næste niveau (mesoplan). Hvis vi med dette begreb forstår det ofte naturligt afgrænsede område (mindre "Siedlungskammern"), hvori den enkelte boplads kunne bevæge sig uden at komme i konflikt med nabo-bopladserne, svarer det nok nogenlunde til det, der i nyere litteratur kaldes "catchment area" (ressourceområde). Blot vil bopladsområdet formentlig ofte være større end det til en boplads i dens beboelsestid hørende ressourceområde, idet der næppe altid vil være plads til omfattende flytninger indenfor dette tidsmæssigt fixerede ressourceområde. Forståelsen af bopladsområdets betydning og afgrænsning hænger nøjesammen med begrebet "den van-

drende landsby", altså en labil bosættelse, hvor selve bopladsen flyttes mere eller mindre regelmæssigt over kortere afstande indenfor et, formentlig sædvanemæssigt, fastlagt område. Dette giver en diskondant kontinuitet (Schlette 1969, Jankuhn 1955).

Til at påvise kontinuitet indenfor et bopladsområde kræves fladeundersøgelser, kombinerede recognosceringer og udgravninger, men ikke nødvendigvis så omfattende som Beckers vestjyske.

Pollendiagrammer kan oplyse om bopladsområdets agrare udvikling, eller, hvis pollenspredningen er for stor, vel snarere om bygdens humant påvirkede vegetationsudvikling. (Behre 1973)

Som overordnet begreb (makroplan) kan måske det gamle begreb bygd tages op igen, hvis ikke vi skal kalde det regionalområde. Der menes hermed et normalt naturligt afgrænset område med flere bopladsområder.

Efter størrelse kan der skelnes mellem større eller mindre "Siedlungskammern" eller "Siedlungsraum" (Jankuhn 1964, 268, Schlette 1969).

Kontinuitet kan påvises på samme måde som indenfor bopladsområdet. Harcks fremlæggelse viste, at det allerede med simple og billige metoder er muligt at påvise en grov kontinuitet ved hjælp af det ældre, tilfældigt fremkomne fundmateriale, hvis værdi Malmer (1977, 24) har fremhævet.

Foruden disse geografisk betingede kontinuitetsformer kan der nævnes befolkningskontinuitet og kulturkontinuitet, der ikke behøver at forholde sig simpelt til hinanden eller til de nævnte kontinuitetsgrupper (Jankuhn 1975, 88 f.).

Begrebet topografisk kontinuitet eller erhvervskontinuitet, som Søren Andersen omtalte, falder strengt taget uden for selve kontinuitetsbegrebet, idet det forhold, at de samme pladser benyttes til forskellige tidspunkter, blot viser, at forskellige kulturer stillede ens eller meget lignende krav til omgivelserne. Dette kan sagtens foregå selv med den skrappeste diskontinuitet i henhold til samtlige ovenfor omtalte kontinuitetsformer.

Kontinuitet indenfor større områder end regioner har næppe synderlig interesse. En oplysning - at der er kontinuitet i Danmark gennem et vist tidsrum - har så lavt informationsniveau, at den ikke bringer

forskningen særlig langt. Det gælder for så vidt også så store geografiske enheder som Jylland, Fyn eller Sjælland. Det, som kan være interessant at kende, er forholdene i mindre regioner som f.ex. Nordsjælland, Nordvestsjælland, Midtsjælland, Østsjælland, Sydvestsjælland og Sydsjælland, hvor regioner med nogenlunde konstans gennem tiden kan udskilles på grund af geologiske og geografiske faktorer, samt kulturelt særpræg gennem forhistorisk og historisk tid. Disse geografiske størrelser kan vi kalde regioner, da de formentlig oftest vil omfatte flere bygder.

Hermed er vi tilbage til Kristiansens indlæg. Regionerne bør efter min mening være de største geografiske enheder, som kan danne udgangspunkt for bebyggelseshistoriske studier. Når f.ex. de sjællandske regioner er studeret hver for sig, kan det naturligvis blive spændende at sammenholde dem med hinanden og studere hele Sjællands udvikling, men der er uhyggeligt langt til noget sådant kan lade sig gøre.

I tilknytning til Beckers overvejelser om gravfundenes funktion i tolkningsmodellerne vil jeg tillade mig at fremkomme med nogle bemærkninger, som p.gr. af tidspresset ikke blev fremlagt ved symposiet.

På grund af de mange usikkerhedsmomenter ved tolkningen af gravfund i sociale og økonomiske sammenhænge har man kunnet spore en reaktion mod ældre forsknings voldsomme fixering af gravfundene. Det ideale er naturligvis at kende de sammenhørende bo- og gravpladser, men der er perioder, hvor den ene af kilderne, af os endnu ukendte grunde, svigter. Derfor er det væsentligt at søge at gøre sig klart, hvor langt vi alligevel kan komme med studiet af bebyggelseshistoriske problemer, f.ex. kontinuitet. Overfladefund fra bopladser og gravpladser er ligesåvel som udgravede bopladser og gravpladser væsentlige kilder i forbindelse med problematikken om bebyggelsens kontinuitet.

Kartering af disse fundkategorier giver oplysninger om bebyggelsens kronologi og omfang. Ophør af gravpladser og bopladser i et bopladsområde eller en bygd peger mod bebyggelsesafbrud, forudsat at gravskikken ikke forhindrer iagttagelse eller datering.

Forskydninger af gravpladserne kan illustrere ændringer i bebyggelsens karakter, f.ex. koncentration eller decentralisation, lige så godt som bopladserne. Naturligvis giver gravpladserne ikke udtryk for den samme direkte art af kontinuitet som bopladserne. Hvis en boplads

kan følges gennem et tidsrum, er der ingen tvivl om, at det er den samme boplads, der fortsætter på samme sted i terrænet. Fortsættelse af gravpladser viser derimod blot, at der fortsat boede mennesker i området i bred betydning, men der er flere muligheder for, hvorledes gravene kan forholde sig til bopladserne.

Nogle eksempler er illustreret skematisk.

Eksempel A viser en konstant bebyggelse, hvor der til hver boplads hører en gravplads indenfor en vis afstand fra bopladsen.

Modellerne viser forskellige mulige bebyggelsesmønstre. A er det regelmæssige net udover landskabet af selvstændige bebyggelsesenheder, hver med sin gravplads, som vi normalt forestiller os - i analogi med det senere fixerede landsbysamfund fra historisk tid. Vi er tilbøjelige til at forestille os denne slags samfund som noget gradvist udviklet, som, en gang færdigudviklet, blev stående uforanderligt på samme stade igennem århundreder - i et stabilt samfund.

Dette til trods for, at der er rigeligt materiale fra historisk tid til at vise, at forløbet var ganske anderledes dynamisk. I takt med forholdene indenfor samfundet som helhed skete der udvidelser og sammentrækninger, af bebyggelsen, bedst kendt fra de senmiddelalderlige landsbynedlæggelser. Modellen viser kun et tilfældigt snit i et forløb, men på et tidspunkt, hvor der ikke er sket nogen ekstraordinær udvidelse, eller det modsatte, af bebyggelsen i et givet område.

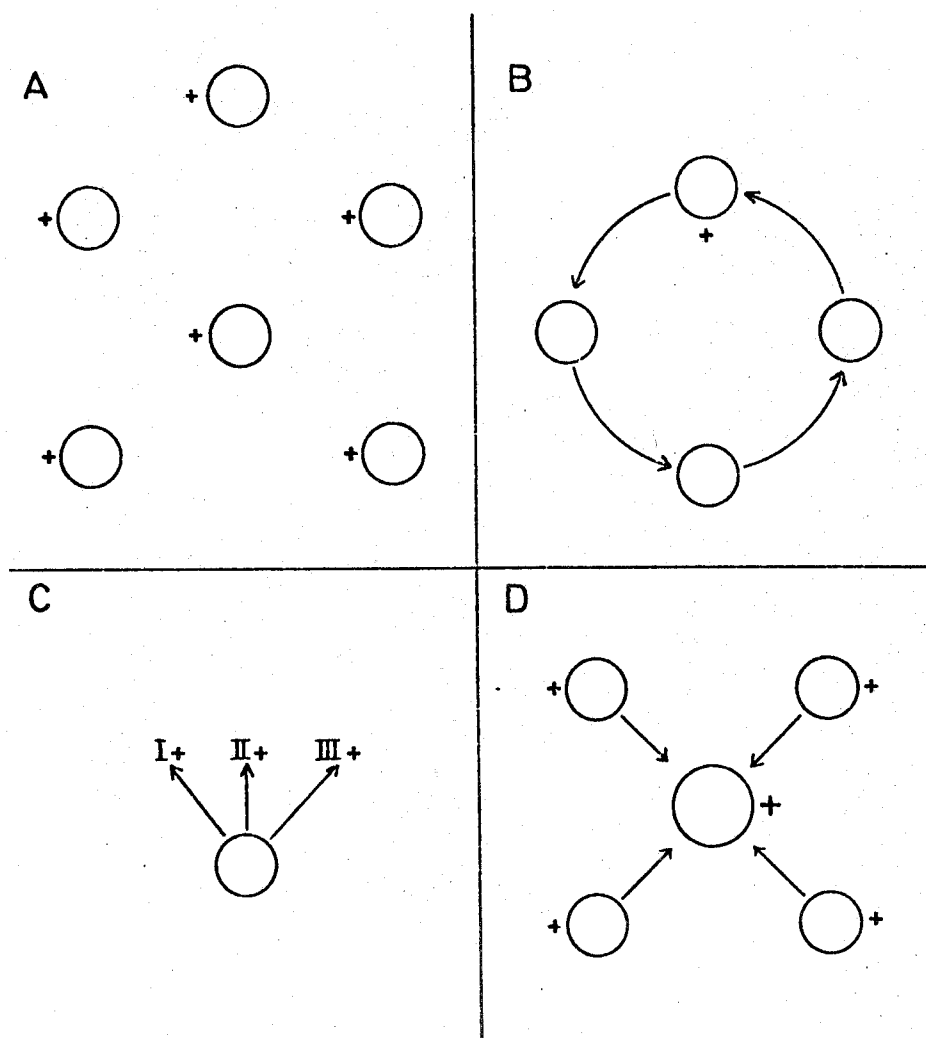
Model B viser en anden måde at udnytte det samme område, (bopladsområdet), den såkaldte vandrende landsby, den fluktuerende bosættelsesform.

Hvis vi ser bort fra landsbybegrebet er denne bebyggelsesform den for jægersamfundene normale. Blot er området, hvori flytningerne sker, langt større end andre erhvervsformers. Hvis jagt og indsamling opfattes som den mest extensive udnyttelse af et areals ressourcer, kan det siges, at jo mere intensivt et samfund udnytter ressourcerne, jo mindre område kræves for at ernære den samme befolkningensmængde.

Gravpladsen er i eksemplet stationær, knyttet til et af stadierne i bopladsrækkefølgen.

En variation, hvor der til hver boplads hører en selvstændig gravplads, er sandsynlig.

Eksempel C viser en konstant boplads, hvortil der er knyttet flere gravpladser, der enten viser et kronologisk forløb (I ældre end II, III



yngre end II) eller en social forskelsbehandling således at f.ex. de rigeste begravedes på I, mellemlaget på II og de socialt laveste på III. (jfr. Beckers indlæg).

Exempel D viser en koncentration af bebyggelsen i større enheder - den proces, der normalt formodes at være afspejlet i vore nuværende landsbyers tilblivelse (Albrechtsen 1971, 130). Mens hver boplads tidligere havde sin egen gravplads, oprettes nu en central gravplads hørende til den nye centralbebyggelse.

Hvis pilene vendes om, kan tegningen bruges til at illustrere en form for decentralisation. Det kan også tænkes, at bopladserne flytter sammen først, mens gravpladserne endnu bruges nogle generationer på deres gamle sted.

Exemplerne vil naturligvis kunne øges med flere kombinationsmuligheder; de skal ikke tjene som noget forsøg på en udtømmende liste, men blot til illustration af det forhold, at en entydig tolkning ikke kan gives uden et solidt, og veldateret, grundlag i form af recognosceret og udgravet materiale.

Det er et spørgsmål, om man overhovedet med normale arkæologiske metoder kan påvise absolut kontinuitet eller absolut samtidighed for bebyggelse. Kortvarige afbrydelser, f.ex. sæsonvise brug i benyttelsen af samme plads vil ofte være umulige at påvise. Sæsonvise afbrydelser af beboelseskontinuiteten på en plads er under en arkæologisk synsvinkel så ubetydelige, at de ikke berettiger til at tale om diskontinuitet i bebyggelsen, selvom de *sensu strictu* naturligvis bevirker brud i beboelseskontinuiteten.

Det væsentlige, at den samme plads benyttedes igennem længere tidsrum, ændres blot ikke. At det naturligvis er uhyre vigtigt for forståelsen af erhvervsstrategien at registrere den slags svingninger i beboelsen er en anden sag.

Uden meget omfattende undersøgelser over en bred front vil det normalt ikke være muligt at påvise kontinuitet i andet end grove træk, regnet i generationer eller andre større enheder.

At forbedre mulighederne for sikre tolkninger af kontinuitet er en væsentlig opgave for bebyggelsesarkæologien.

Litteratur:

- Albrechtsen, E., 1971, Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn, *Kuml* 1970, 123-144.
- Jankuhn, H., 1955a, Siedlungsgeschichte und Pollenanalyse in Angeln, *Offa* 10, 28-45, også i *Archäologie und Geschichte* 1, 40-68, Berlin 1976.
- " 1955b, Methode und Probleme siedlungsarchäologischer Forschung, *Archaeologia Geographica* 4, 73-84, også i *Archäologie und Geschichte* 1, 105-144, Berlin 1976.
- " 1964, Die römische Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit, *Geschichte Schleswig-Holsteins* 2, 4, Neumünster.
- " 1975, Diskussionsbeitrag, *ZAM* 3 1975, 88 f., Köln.
- Malmer, M.P., 1976, Källkritiska och bebyggelseshistoriska aspekt på fältarbetet, *Riksantikvarieämbetet Rapport* 1976 A 3, Stockholm.
- Schlette, F., 1969, Zur Besiedlungskontinuität und Siedlungskonstanz in der Urgeschichte, *Siedlung, Burg und Stadt*, 11-25, Berlin.
- Schmid, P., Behre, K.E., Zimmermann, W.H., 1973, Die Entwicklungsgeschichte einer Siedlungskammer im Elbe-Weser-Dreieck seit dem Neolithikum, *NNU* 42, 97-

Af nyere bebyggelsesarkæologisk litteratur kan nævnes:

- Clarke, D.L. ed., 1977, *Spatial Archaeology*, London.
- Denecke, R., 1975, *Historische Siedlungsgeographie und Siedlungsarchäologie des Mittelalters*, ZAM 3, 7-36, Köln.
- Fehn, K., 1975, *Aufgaben der genetischen Siedlungsforschung in Mitteleuropa*, ZAM 3, 69-94, Köln.
- Hodder, I. & Orton, C., 1977, *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge.
- Jankuhn, H., 1977, *Einführung in die Siedlungsarchäologie*, Berlin.
- " " , Schützeichel, R., & Schwind, F. ed., 1977, *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*. Abh. d. Akademie d. Wissenschaften in Göttingen 3 F. no. 101, Göttingen.
- Jensen, S., 1977, *Byhøjene i Thy*, MIV 6, 64-77, Viborg.
- Jochim, M.A., 1976, *Hunter-Gatherer Subsistence and Settlement*, New York.
- Trotzig, G. & Damell, D. ed., 1976, *Arkeologisk undersökning, målsättning och planering*, Riksantikvarieämbetet Rapport 1976 A 3, Stockholm.
- Welinder, S., 1975, *Prehistoric Agriculture in Eastern Sweden* Acta Arch. Lundensia 8 in minore no. 4, Lund.
- Welinder, S. 1977, *Ekonomiska Processer i förhistorisk expansion*. Acta Arch. Lundensia ser. in 8 minore nr. 7. Lund.
- Zubrow, E.B.W., 1975, *Prehistoric Carrying Capacity*, Menlo Park, USA.

